

PAPER DETAILS

TITLE: II. Mesrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform

AUTHORS: Erkan Tural

PAGES: 177-206

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/114051>

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nde Bürokratik Reform

Bureaucratic Reform in the Ministry of Public Education in the Second Constitutional Period

*Erkan Tural**

Özet

Osmanlı Yenileşme Tarihi'nin en önemli konu başlıklarından birini eğitim oluşturur. Tanzimat, İstibdad ve Meşrutiyet dönemlerinde yapılan eğitim hamleleri bugün dahi bir anda gündemin en hararetli tartışmaları haline gelebilmektedir. Ancak aynı ilginin kurumsallaşma konusuna da vakfedildiğini söylemek zordur. Tüm bu süreci kontrol eden ve üreten kurumun nasıl bir yönetim aygıtı olduğu konusunda bilgilerimiz haylice sınırlıdır. Bu çalışmada Osmanlı son dönemi maarif bürokrasisi teşkilat reformları çevresinde incelenirken, kurumsal dönüşümün daha geniş bir temelde yorumlanması adına süreç içindeki siyasi ve ekonomik gelişmeler de araştırmaya dâhil edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Eğitim, bürokrasi, memur, reform, İttihat ve Terakki Cemiyeti

Abstract

Education is one of the crucial issues of the history of the Ottoman reformation. Even today, educational reforms of the “Tanzimat, Autocracy and Constitutions” era can be a subject of heated debates. However, we can not see a similar awareness in the debates on the institutionalization of educational system. Our knowledge is very limited on the Ministry of Public Education which had reproduced and controlled the whole process of institutionalization. This paper, while examining the late Ottoman educational bureaucracy in the context of organizational reforms, includes all the political and economic developments of the era for interpreting the institutional changes within a broader framework.

Key words: Education, bureaucracy, civil servant, reform, the Committee of Union and Progress

* Dr, Başbakanlık Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 0.312.2317360 (1705),
etural@todaie.gov.tr

Giriş

Orta halli bir Osmanlı okur-yazarının dünya görüşünde dahi eğitimin istisnai bir konumu olmuştur. Aydınların çalışmaları üzerine yapılan eserler, bu düşüncenin kıvrımları hakkında fazlasıyla bilgiler barındırmaktadır. Oysa bu projelerin ne ölçüde hayata geçirildiği veya bu kişilerin işin başına geçtiklerinde neler yaptıklarına dair bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. II. Meşrutiyet Dönemi bir anlamda farklı katmanlardan gelen entelektüellerin eğitim düşüncelerini ortaya koydukları ve kıyasıya birbirlerini eleştirdikleri bir süreç olmuştur. Maarif Nezareti üzerine yaptığımız kurumsal tarih çalışması, pek çok noktada kurumların biçimlendirilmesi üzerinde bu eğitim düşüncelerinin ne kadar etkili olduğunu ortaya koymuştur. Eğitim üzerine yazdığı kitaplarla tanınan Emrullah Efendi gibi nazırlık koltuğuna oturan aydınlar, mebus koltuklarını dolduran ve kendilerine ait bir eğitim anlayışı olan diğer aydınlarla özellikle de bütçe görüşmelerinde hararetli tartışmalar yapmışlardır. Kurumsal yapı bu düşünceler potasında şekillenirken, yüzyılın dönümünde Osmanlı aydınının kafasındaki eğitim anlayışı, bu tartışmalar ekseninde somutluk kazanmıştır. Asıl konumuzu oluşturacak olan kurumsal değişim ise kuşkusuz sadece bu düşünceler odağında biçim kazanmamıştır. Yazımızda da belirtileceği üzere bundan daha baskın değişkenler süreci yönlendirmede daha etkili olmuşlardır. Toprak kayıpları, yaşanan finansal krizler ve milliyetçilik bunlardan sadece birkaç tanesiydi.

Günümüzde ise birkaçını verdiğimiz nedene dayanarak tüm yakın dönemi açıklama kolaylığına gidildiği görülmektedir. Örneğin Balkan Savaşları bunlardan bir tanesidir. Balkan Savaşları'nın Osmanlı aydınları üzerinde yarattığı etki konusunda geçen zaman içinde yapılan yorum ve değerlendirmeler bu konudaki çeşitliliğe odaklanmak yerine sadece aşırı milliyetçi söylemlere yoğunlaşmak gibi son derece bilim dışı bir seyir izlemiştir. Söz konusu yorum sahiplerine göre Bulgar askerlerinin İstanbul'a doğru attıkları her adım, imparatorluk yöneticilerinin milliyetçi duygularını artırmış ve Bâb-ı âli ömrünün son dakikasına kadar pür bir milliyetçi politika izlemiştir. Açıklamanın basitliği ve söylemsel kolaylığı geçmişte yaşanan gerçekleri yalayıp yutan bir başka kara deliğin oluşmasına yol açmıştır. Bu nedenle Genç Kalem gibi bir oluşumu tespit edip bilim dünyasına kazandıran göz, onun hemen kıyısında yeşeren ve savaş sonuçlarını daha farklı açılardan değerlendiren kişileri ve oluşumları görmemeyi tercih etmiştir.

Oysa 1912 sonbaharında yaşanan hezimetin nedenlerini, parti çekişmeleri veya Düvel-i muazzamanın tarafsızlığı dışında kurumsal motivasyonlarda arayan ve bu anlamda meşrutiyet ve öncesinin muhasebesini yapan, bunun için eserler yayınlayan Osmanlı aydınları da olmuştur. Örneğin Tüccarzade İbrahim Hilmi Bey Balkan Savaşları'nın hemen akabinde yayınladığı eserde, yenilginin tek suçlusu olarak Maarif-i Umumiye Nezareti'ni ve eğitime önem vermeyenleri görmesi oldukça manidardır. Hilmi Bey'e göre Balkan ülkelerinin Osmanlı

devletine karşı kazandığı parlak zaferin arkasında orduları değil, onların da itiraf ettiği gibi “*mekatib-i iptidai*”leri vardı. Ancak bu gerçek Maarif bürokratları tarafından bugüne kadar anlaşılmadığı gibi bundan sonra da anlaşılabileceği kuşkuluydu.¹ Hilmi Bey’in Balkan mağlubiyetini eğitime bağlaması her ne kadar kendi başına yetersizse, meşrutiyetçilerin beş yıllık zaman zarfında maarif karşısındaki tutumlarını Osman Ergin’in ifadesiyle “bocalama” olarak nitelendirmek de o kadar doğrudur.²

II. Meşrutiyet’in İlanı ve İlk Reform Çalışmaları

İlan-ı hürriyetten sonra maarif bürokratları en az diğer nezaretler kadar hızlı bir şekilde tensikat işine girişmişler ve teşkilatlarını düzenlemeye çalışmışlardır. Ancak Sadrazamların Maarif Nazırları konusunda hassasiyet göstermemeleri, bir yıl içinde nezaretin yedi nazır değiştirmesine yol açmıştı. Kadro istikrarını yakalayamayan kurum, farklı eğitim ekollerine sahip nazırların yönetiminde tam anlamıyla anafora sürüklenmiştir.³ Kaldı ki, 1908 Ağustosunda maarif bürokratlarınca hazırlanan ve Saray onayı alarak uygulamaya konan iradede, bürokratik yapı içerisinde en fazla kaynak ve istikrara ihtiyacı olan kurumun Maarif Nezareti olduğu ortaya konulmaktaydı. İradede, “*devair-i merkeziye tensikata pek muhtaçtır*” satırlarına yer veren Maarif kurmayları, “*tensikatın ve teşkilatın tesrii muktezi*” olduğunu belirttikten sonra yapılacak geniş çaplı kadro tasfiyelerini, “*müstahdem-i mevcude içinde lüzumundan fazla ehliyet ve kabiliyetleri gayr-ı kâfi*” bulunduğuna işaret ederek savunmuşlardı. Söz konusu belgede yalnız merkez teşkilatı maaş toplamının 400.000 kuruşa ulaştığı belirtilmiş, masraf kapıları kapatılmadan reformlara girişilmeyeceğinin altı çizilmişti.

Maarif bürokratları harcamaları kesmeye önceki devrin tepki çeken kalemlerinden başlamış, baş sırayı da Sansür Kalemi almıştı. Merkez kalemlerini; 1- Daire-i İlmiye ve 2- Daire-i İdari olarak ikiye ayıran bürokratlar, her daireye bir reis ve altı üye tayin etmişti. Buradan hareketle Kütüphaneler Müfettişliği ile İstatistik Kalemini Daire-i İlmiye’ye bağlayan maarif ricali; Sıhhiye Müfettişleri,

¹ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlimiyemiz*, Kitabhane-i İslam ve askeri, Der-saadet, 1329, ss. 7–12.

² Ergin’in II. Meşrutiyet yıllarını incelediği bölümün adı “İkinci Meşrutiyet yahut Bocalama ve Duraklama Seneleri”dir. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. III-IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

³ Tensikat, dönem boyunca üç ana düzenleme ve bunların arasında gerçekleştirilen perakende iyileştirmelerle yürütülmüştür. Düzenlemeler, önceki yönetmeliğin açıklarını giderecek yerde daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Buna ek olarak, 1912 Bâb-ı âli Yangını ile esas karar defterlerinin yandığı tahmin olunmaktadır. Bu nedenledir ki, 1908’de görevinden olan bir memurun, 1912’de kalemde çalışıyor olması, hem dönemdeki istikrarsızlığı ortaya koymakta hem de kayıtların olmaması nedeniyle söz konusu düzenlemeleri sayılara aktarılamaz hale getirmektedir. Konu ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için: Bkz. Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi – II. Meşrutiyet Döneminde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenteler*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2009.

Mimar, Kalfa, Dava Vekilleri (Avukatlar) ve Sicil Kalemi'nin Daire-i İdari yönetimine bırakılmasını kararlaştırmışlardı. Hazırlanan teşkilat çizelgesi, Mekatip Müfettişliği için de bir dairenin kurulmasını öngörmekteydi.⁴ Teşkilat çalışmalarına süratli bir şekilde devam eden bürokratlar, Daire-i İlmiye'nin reisliğine Emrullah Efendi'yi getirirken üyeliklerine Hacı Zihni Efendi, Salih Zeki Bey, Posgiyon Efendi, Ahmed Şuayib Bey, Musa Kazım Efendi ve son olarak Naim Bey'i getirmişti. Daire-i İdari atamalarını da tamamlayan maarifçiler, riyasete Nail Bey'i getirirken, üyeliklerine Hacı Efendi, Hikmet Bey, Said Bey, Rakım Efendi, Tevfik Daniş Bey ve Kalavas Efendi'yi tayin etmişlerdi.

Mekatip Müfettişliği adı altında oluşturulan kaleme reis olarak Halid Bey'i tayin eden maarifçiler, ücret olarak da bu makama 4000 kuruş verilmesini uygun bulmuştu. Bu kapsamda okul müdürlükleri de gözden geçirilmiş ve Mekteb-i Mülkiye Müdürlüğüne Celal Bey, Mekteb-i Sultani Müdürlüğüne Azmi Bey ve Dar'ül-muallimin Müdürlüğüne de Süleyman Efendi tayin edilmişti. Müstahdem sayıları neredeyse yarı yarıya indirilen maarif dairelerinde benzer bir tenzilat, kadrosunu koruyan memurların maaşında yapılmış ve maaşı 1000 kuruşa kadar olanların maaşının tamamı ödenirken bu meblağdan yukarı olanların farklarının yarısının verilmesi kararlaştırılmıştı.⁵

Tensik çalışmalarını diğer idari ünitelere de yayan maarif bürokratları, Meclis-i Kalem Müdürlüğü'ne Hamid Bey'i, Mektubi Kalem Müdürlüğüne eski mektup muavini Mustafa Reşid Bey'i, Sicill Müdürlüğü'ne Meclis-i Maarif üyelerinden Zarif Bey'i Levazım Müdürlüğü'ne İptidaiye Müdürü Abdülhafız Bey'i ve son olarak İstatistik Müdürlüğü'ne ilga edilen Teftiş-i Encümen'i üyelerinden İshak Ferare Efendi'yi tayin etmişlerdi.⁶ Aynı şekilde alınan bir karar gereğince, boş kadroların nezaret içi atamalarla doldurulması da kabul edilmişti.⁷

Tayinler, her kesimce tam bir memnuniyetle karşılanmamıştır. Rasin Bey, Kemal Bey ve Hadi Bey gibi önceki dönemde fazlasıyla ön plana çıkmış memurların hâlâ kadrolarını koruyor olması, üstelik terfii ettirilmesi bazı kesimlerin sert eleştirilerine neden olmuştu. Söz konusu kişilerin *"bulundukları makama hizmet mukabili gelmiş değildirler. Memlekete, namusa bryanet suretiyle"* ilerleme kaydettikleri belirtilerek istifaları istenmişti.⁸

Eleştiriler karşısında çalışmalarından geri adım atmayan maarif ricali, eski Meclis-i Maarif üyelerinden ve Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Zühtü Bey'i Daire-i İlmiye Başkitâbetine eski Meclis-i Maarif üyelerinden Halil Edip Bey'i de Daire-i İdari'ye tayin etmişti. Ayrıca her iki dairenin bir an önce çalışmalarına

⁴ B.O.A. İ. Maarif 1326B 7.

⁵ Tanin, "Maarif Tensikati", n. 23, 26 Receb 1326 – 10 Ağustos 1324 – 23 Ağustos 1908.

⁶ İkdâm, "Maarif Nezareti", 27 Receb 1326 – 12 Ağustos 1324 – 25 Ağustos 1908.

⁷ Tanin, "Maarif Nezareti", n. 21, 24 Receb 1326 – 8 Ağustos 1324 – 21 Ağustos 1908.

⁸ Tanin, "MaarifTe", n. 27, 30 Receb 1326 – 14 Ağustos 1324 – 27 Ağustos 1908.

başlaması için gerekli yasal işlemleri de hızla yerine getiren maarif bürokratları, aynı zamanda dairelere mümeyyiz ve müstahdem atamalarını da tamamlamıştı. Söz konusu atamalarda Mekteb-i Mülkiye mezunlarına öncelik verilmesini gazeteler, övgü dolu cümlelerle karşılamıştı.⁹ Eylülün ilk haftası Mektubi ve Muhasebe Kalemlerindeki tensik çalışmalarını son erdiren bürokratlar, kalem mümeyyizlerine ikişer bin, kâtiplere ise üç sınıf itibarıyla bin yedi yüz kuruş maaş tahsis etmişti.¹⁰ İlan-ı hürriyet nedeniyle derslere ara veren okulların açılış tarihini 9 Eylül olarak duyuran nezaret yetkilileri, ayrıca tüm merkez ve taşra müdürlerine duyurular yaparak okul mevcutlarıyla ilgili ayrıntılı defterlerin düzenlenmesi ve bunları nezarete ulaştırması emrini vermişti.¹¹

Maarif bürokratları çok haklı bir şekilde tensikat sonrasında ileriye dönük projeler hazırlayıp bunları uygulamaya koymak için çalışmalara girişmişti. Ancak nezaret tensikatında sadece müstahdem kadrolarında üç yüzü aşkın memurun çıkarılması, hiç beklemedikleri bir tepki ile karşılaşmalarına yol açmıştı.¹² Kadrolarından olan memurlar nezarete yürüyerek, nazırla görüşmek istemişlerdi. Seçtikleri sözcülerle Müsteşar Rıza Bey arasındaki görüşmeler sonucunda bir komisyon kurulmasına ve kadro hariçlerinin durumuna yeniden bakılmasına karar verilmişti. Tanin gibi gazeteler, bu gelişmeye her ne kadar ihtiyatlı bir şekilde yaklaşmışsa da seçilen sözcülerin eski devrin şaibeli kişileri olduğunu ve bu kişilerden mağdur memurların çok bir şey beklememeleri gerektiğini ifade etmekten de geri kalmamıştı. Kadro mağdurlarının, gösteriler sırasında Nail Bey'i istifaya davet etmesini de son derece yakışsız bulan gazete, *"a'zıl ve nasb istemek efradın hakekî değildir. Bunu şımarıklık derecesine çıkarınca kanun adamı eğer"* cümleleriyle bu tavıra katılmadığını açık bir şekilde göstermişti.¹³

Nezaret bünyesinde kurulan komisyonun tensik mağdurlarının dosyalarını yeniden incelemeye başlaması, her ne kadar suların durulmasına yardım etse de gelinen nokta iki ay öncesinden farklı değildi. Tensikat konusunda Maarif bürokratları çok önemli bir adım atmış ancak yaklaşık 1,5 ay sonra bundan vazgeçilmişti. Yetkililerin sergilediği bu çekingen tavrı köşesine taşıyan Hüseyin Cahit, tensikat konusu bir tarafa bırakılırsa iptidai ve rüşti okullar için hazırlanması gereken kanun layihalarında çok önemli bir zamanın boşa harcıldığının altını çizerek, parlamento açılana kadar bunlar hazırlansa bile imza makamlarında geçirilecek süre yüzünden yasalaşma imkânı bulamayacağına dikkat çekmişti.¹⁴ Maarif bürokratları her ne kadar Cahit Bey'in söylediği projelerin uzağında ise de yine de mevcut teşkilatın eksiklikleri konusunda envanter çalışmalarını sürdürmekteydiler. Yayınlanan bir iradede taşra vilayet

⁹ *İkdam*, "Maarif Tensikati", 30 Receb 1326 – 15 Ağustos 1324 – 28 Ağustos 1908.

¹⁰ *Tanin*, "Maarif Nezareti'nde", n. 34, 7 Şaban 1326 – 21 Ağustos 1324 – 3 Eylül 1908.

¹¹ *Tanin*, "Maarif'te", n. 35, 8 Şaban 1326 – 22 Ağustos 1324 – 4 Eylül 1908.

¹² *Tanin*, "Maarif Tensikati", n. 37, 10 Şaban 1326 – 24 Ağustos 1324 – 6 Eylül 1908.

¹³ *Tanin*, "Maarif Tensikati", n. 40, 13 Şaban 1326 – 27 Ağustos 1324 – 9 Eylül 1909.

¹⁴ *Tanin*, "Maarif Tensikati", n. 48, 21 Şaban 1326 – 4 Eylül 1324 – 17 Eylül 1908.

müdürlerinin birbirlerinden farklı maaşlar aldığı ortaya çıkarken, bazı vilayetlerde bu makamın beldedeki idadi müdürü veya muhasebecisi tarafından yürütülmekte olduğu belirtilmişti.

Söz konusu iradede, öncelikle bu bölgelere müdür tayini yapılacağı ve vilayet müdürlerinin tıpkı valilik sisteminde olduğu gibi üç sınıfa ayrılacağı belirtilmişti. Yeni düzenlemeye göre öncesinde 2500 kuruş alan birinci sınıf müdürlere 3000 kuruş verilirken, ikinci sınıfa 2500 ve üçüncü sınıf müdürlüklere 2000 kuruş ödenmesi uygun bulunmuştu. Bunlara ek olarak Vilayet Maarif Müdürleri'nin maaşına aylık 26.920 kuruşluk bir de tahsisat eklenmesi kabul edilmişti.¹⁵ Maarif bürokratları vilayetlerden gelen raporlar doğrultusunda kendilerine bir hareket planı da belirlemişlerdi. Öncelikli olarak her iki okul yapısının kanunla sağlanacak bir reforma ihtiyacı olduğu gerçeği kabul edilmiş, ardından da bunun rakamsal verilerine geçilmişti. Özellikle kırsal alanlardaki eğitmen eksikliğine göndermede bulunan raporda, bunun seyyar muallimlik sistemi ile bir nebze olsun hafifletilebileceğine dikkat çekilirken, bununla ilgili olarak Mülhakat Komisyonu'nda çalışmaların sürdürüldüğünü belirtmişti.

Hemen atama yapılması gereken köy öğretmeni sayısının 1644 olarak tespit edildiği raporda, söz konusu köy öğretmenleri için -seyyar muallimler dâhil- toplam 49.300 liralık bir tahsisata ihtiyaç bulunduğu ifade edilmişti. Öğretmen dışında diğer bir ihtiyaç kalemi de okul binasıydı. 2000 tanesi iptidai, toplam 3000 okul inşaatı için raporda 60.000 kuruşluk bir tahsisata ihtiyaç olduğu belirtilmişti. Raporda son olarak idadilere dikkat çekilmiş ve vilayet merkezlerindeki idadilerin ıslahı için yaklaşık olarak 7000 liraya ihtiyaç olduğu vurgulanmıştı.¹⁶ Bu arada nezaret yetkilileri o zamana kadar ele alınmayan bir konunun üzerine giderek Trablusgarb vilayetinin eğitim sorunları üzerine de bir inceleme yapmıştı. Vilayetin aşar ve müsakkafat vergisi olmak üzere iki gelir kaleminin olduğuna dikkat çeken inceleme, bu kalemlerden maarife ayrılan payın sadece 3000 kuruş olduğunu vurgulamış, böylesi bir meblağ ile vilayetin kendi gelirlerinden bir maarif reformu yapılmayacağını ortaya koymuştu. Merkez gelirlerinden ayrıca bir gelirin bölgeye gönderilmesine de sıcak bakmayan inceleme, çözüm olarak bölge memurlarının tensikatına gidilmesi ve buradan elde edilecek tasarrufların bu projeye yatırılmasını salık vermişti. Kaynağın idaresi için hâlihazırda Ziraat Bankası bünyesinde 500 kuruşlu iki muhasebe memuru (refiki) ve 300 kuruşlu bir sandık emininin bulunduğu belirtilmiş, bunların görevine son verilerek 500 kuruşlu bir memur ile bu işlerinin tümünün yaptırılabilmesine dikkat çekilmişti. Vilayet idare birimlerindeki diğer memur fazlalıklarına da dikkat çeken inceleme, kaynak sarfiyatının önüne geçilip bunların maarife yönlendirilmesi halinde istenen sonuçlara kolayca ulaşılabileceğini vurgulamıştı.¹⁷

¹⁵ B.O.A. İ. Maarif 1326Ş. 3.

¹⁶ B.O.A. MF. VRK. 27/133.

¹⁷ B.O.A. MF. VRK. 27/59.

Maarifçiler, özellikle kalifiye personel eksikliğinden kaynaklanan sorunlar yaşadığı için kısa sürede bu sorunları giderecek çözümler üretmeye çalışmıştı. Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ve hemen sonrasında stratejik makamlara tayin edilmesi bir görüş olarak ileri sürülmüşken, Avrupa'dan getirilecek uzmanların nezaret bünyesinde görevlendirilmesi ve reform sürecinin bunlar üzerinden yönlendirilmesi de diğer bir çözüm yolu olarak ön plana çıkmıştı. Avrupa ülkelerinin eğitim kanun ve nizamlarının gözden geçirilerek imparatorluk yasalarının bunlara göre uyarlanması önerisi de aslında örneği daha öncesinde sayısız defalar yapılan bir başka pratikti.¹⁸

Reform için hazırlanan planlar ve değerlendirmeler kuşkusuz nezaret içinde bu yönde bir takım çabaların ve gayretlerin sarf edildiğini göstermekteydi ancak devrin kırılğan siyasal yapısı belirli makamların kısa sürede siyasallaşmasına yol açtığı gibi nezaretlerin sürekli dış müdahalelere açık olması, kurum içi çalışmaların sürekli kesilmesine sebep oluyordu. Örneğin İttihatçı çevrelerin Meclis-i Maarif üyelerini istibdat kalıntısı olarak niteleyip değiştirilmesi için neredeyse kampanya başlatması bu yönde kararlar alınmasına neden olurken, dönemin sadrazamı Kamil Paşa bizzatıhi verdiği emirlerle görevden el çektirilen bu kişilerin taşra kadrolarında değerlendirilmesini istemişti.¹⁹ İTC'nin kampanyası ile kıyaslandığında Kamil Paşa'nın korumacı tavrı belki daha makul görülebilirdi. Ancak söz konusu kişilerin nitelikleri hakkında verilen olumsuz raporlara karşı Paşa'nın ısrarla bu kişilere sahip çıkması, durumun şeklinin daha net görülmesine yol açmıştı. Sadrazam devletin kurumlarını şahsi amaçlarına alet etmesi muhalif cepheye mevzi kazandırıyordu. Bürokratların olumsuz raporları bile bu ısrarın kırılmasına yetmemişti.²⁰

Eğitim kadrolarının nitelik olarak iyileştirilmesi gereği doğrudan Dar'ül-mualliminlerin reforma tabi tutulması düşüncesini ön plana çıkarmıştı. Maarif bürokratlarınca hazırlanan bir kararda, okulun modernizasyonu için "ihtiyat" ve "iptidai" şubelere bölünmesi ve öğrenci sayısının artırılmasına duyulan ihtiyaç dile getirilmişti. Projenin hayata geçirilmesi için maarif bütçesine ek tahsisatların getirilmesi şart koşulan kararda, ayrıca meşrutiyetin ilanı nedeniyle eğitime ara verilen Dar'ül-mualliminlerin aralık ayında tekrar açılacağını belirtilmişti. Tensikat sonrasında göreve başlayan öğretmenlere dört aylık maaş karşılığı 212.844 kuruşun ödeneceğini ifade edilen kararda, söz konusu meblağın maarif bütçesinden karşılanamayacağı ve Maliye Nezareti'ne başvurulması gereğine dikkat çekilmişti.²¹ Maliye bürokratları, önceki ay yapılan borçlanma ve harcama

¹⁸ *Tanin*, "Maarif Islahatı", n. 96, 11 Şevval 1326 – 24 Teşrin-i evvel 1324 – 6 Kasım 1908.

¹⁹ B.O.A. MF. VRK. 27/60.

²⁰ B.O.A. MF. VRK. 28/91. Nezaret içindeki huzursuzluklar kısa sürede gazetelere yansımış bunları da nazırların tezkir yazıları takip etmişti. Örneğin İbrahim Hakkı Bey'in bir tezkir yazısı için bkz: Tashih-i Efkar, "Beyan-ı Hakikat", n.1, 13 Zilkade 1326 – 24 Teşrin-i sani 1324 – 7 Aralık 1908.

²¹ B.O.A. M.V. 122/32.

kalemlerini kabaca açıkladığı bir yazıyla bu talebi geri çevirmesi üzerine Maarif bürokratları, Dar'ül-muallimin öğrencilerinin Darülfünun'a alınmaları gibi bir çözüm üretmeye çalışmış ancak bu da okul öğrencilerinin sert tepkisine yol açmıştı.²²

Maarif Nazırlığı Meselesi ve Abdurrahman Şeref Bey

1909 yılına girilirken eğitim sorunlarının her geçen gün katlanması ve hâlihazırda Maarif Nezareti'nin başında bulunan Abdurrahman Şeref Bey'in görevi vekâletle idare etmesi,²³ Sadrazam Kamil Paşa'ya yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştu. Altı ay gibi kısa bir sürede Hakkı Bey'in iki nazırlığı hesap edilirse,²⁴ toplam dört nazır değiştiren kurumun faaliyetleri de her anlamda eleştiri konusu olmuştu. Meşrutiyetin ilk günlerinde ihdas edilen Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare'nin beklendiği gibi işleri kolaylaştırıp hızlandırmadığı da ortaya çıkmıştı. Nazır A. Şeref Bey buradan hareketle meşrutiyetten sonra ilga olunan İptidai, Rüşdiye ve İdadi Şubelerini tekrar ihdas etmiş ve Mekteb-i İptidai Müdüriyeti'ne Sami Bey'i, Mekteb-i Hususi Müdüriyeti'ne Halit Bey'i tayin ederken Müfettiş-i umumiği ilga etmiş ve Meclis-i Maarif'in üye sayısını sekize çıkarmıştı. Nezaret muhasebeciliklerinin Maliye Nezareti bünyesinde toplanması ise her nezarete olduğu gibi Maarif Nezareti bütçesinin de daha sağlıklı denetlenmesini sağlamıştı.²⁵

İkdam gazetesinde 11 Ocak tarihinde yayınlanan imzasız bir yazı, oldukça ayrıntılı bir şekilde Maarif teşkilatında yaşananları ele almış ve Bab-ı âli'nin dikkatini buraya çekmeye çalışmıştı. Yazı, meşrutiyet ilan edildikten sonra Roma Büyükelçisi Hakkı Bey'in nezaretin başına getirildiğini ve Hakkı Bey'in kariyerini ve aydınlık düşüncelerini bilen çevrelerin bu tayinden büyük beklentiler içine girdiklerini belirtmişti. Ancak Hakkı Bey'in eğitim sorunlarına uzak olması ve kabine içi değişiklikler nedeniyle iki defa Maarif Nazırlığına getirilmesi, görevini layıkıyla yerine getirmesine mani olmuştu. Yukarıda belirtilen teşkilat çalışmalarına ve bunların başarısızlığına yer veren makale, bunlara ek olarak okullarda yeni döneme uygun programların yapılmadığı ve eski ders kitaplarının hâlâ okutulmaya devam edildiğini belirtmişti. Abdurrahman Şeref Bey'in eğitimci geçmişinin kuruma olumlu yansıdığını dile getiren makale, sözü nazırı aşan kalifiye personel sorununa getirerek Abdülhamid Dönemi'nde eğitime yapılan katkılara rağmen öğretmen yetiştirme konusunda en küçük bir ilerleme kaydedilmediğini, bu nedenle de şimdi öğretmen ihtiyacı olan yerlere tayin

²² B.O.A. MF. VRK. 27/89.

²³ Abdurrahman Şeref Bey görevin kendisine vekâletle tevdiine karşı büyük bir azimle görevine başlamış ve görevinin ilk günlerinde belli başlı okul müdürleri ile bir toplantı yaparak bir hareket planı belirlemişti: Bkz. *Tanin*, "Maarif Nezareti'nde", n. 141, 27 Zilhicce 1326 – 8 Kanun-ı evvel 1324 – 21 Aralık 1908.

²⁴ Hakkı Bey'in Maarif Nazırlığı için: Bkz. *Tanin*, "Maarif Nezareti", n. 137, 23 Zilhicce 1326 – 4 Kanun-i evvel 1324 – 17 Aralık 1908.

²⁵ *İkdam*, "Maarif'te İcraat", 8 Zilkade 1326 – 19 Kanun-i evvel 1324 – 1 Ocak 1909.

edilecek bir tane öğretmen dahi bulunmadığına dikkat çekmiş ve aynı yanlışlara yeni dönemde de düşüldüğünü vurgulamıştı. Dar'ül-muallimin'e başvurma şartları kaldırıldığından 1000 aşkın kişinin kayıt için başvuru yaptığını, daha sonra bu karardan vazgeçilmesiyle bu kişilerin ailelerinin tepkisine yol açıldığını belirten makale, gelinen noktada ise kimsenin olaya el atmak istemediğini ifade etmişti.²⁶

Abdurrahman Şeref Bey, yoğun eleştiriler altında öncelikle verim alınamayan Daire-i İlmiye ve Daire-i İdari'yi Sait Bey'in başkanlığını yaptığı sekiz üyeli bir meclis çatısı altında birleştirmiş ve sonrasında da İptidai, Rüşdi ve İdadi Müdürlükleri'ni merkez teşkilatında tekrar ihdas etmişti. Teftiş konusunu söz konusu şubelere havale eden yeni düzenleme, buradan hareketle Müfettiş-i Umumilik kalemini ilga etmişti. Daire müdürlerinin daha seri bir şekilde görüşmesi ve ortak kararlar çıkarması için haftada iki defa toplanması karar altına alınırken, İdari ve İlmi dairelerin birleştirilmesinden oluşan Meclis-i Maarif Heyet-i Umumiyesi için de bütçeye ek tahsisat konulmuştu.²⁷ Maarif bürokratlarının merkez teşkilatını bir türlü düzene koyamaması taşradan gelen isteklere kayıtsız kalmasına da yol açmıştı. Örneğin Medine İdadi Müdürü'nün bölgenin eğitim ihtiyaçlarını sıralayarak bu konuda yardım talep etmesi, merkez okul öğretmenlerinin dahi maaşını ödeyemeyen nezaret yetkililerini herhalde acı acı gülümsetmiştir.²⁸

1909 Şubatına gelindiğinde Abdurrahman Şeref Bey'in nazırlığı, tüm istifa söylentilerine karşı devam etmekteydi. Ancak nazır ile Sadrazam Kamil Paşa arasındaki ilişkilerin iyi olduğu da söylenemezdi. Bosna-Hersek ve Girit sorunları karşısında bunalan ve İTC baskıları karşısında monarşi yanlısı çevrelere daha da yakınlaşan Sadrazamın nedeni bilinmeyen bir şekilde Abdurrahman Şeref Bey'in asaletini onaylamaması, beklenen haberin gelmesine yol açmıştı.²⁹ Sadrazamın nazırlığa uygun bir kişi bulamaması, Avrupa'dan nazır getirileceği yollu alaycı eleştirilere yol açarken³⁰ özellikle Tanin gazetesi, yerden yere vurulan Abdülhamid Dönemi'nde bile böyle bir olayın yaşanmadığını dile getirmişti. Gazeteye göre Zühtü Paşa'nın ölümü ile Celal Paşa'nın Maarif Nazırlığına tayinine kadar geçen yirmi dört saat zarfında bile Nafia Nazırı Zihni Bey'in bu makama vekâleten bakmıştı. Oysa Abdurrahman Şeref Bey'in istifasının üzerinden bir hafta geçmesine rağmen böylesi önemli bir makamın boş bırakılmasının devlet ciddiyetiyle bağdaşmadığı sert bir üslupla ifade edilmişti.³¹ Yaşanan boşluk mebusların da tepkisine neden olmuş ve kendi

²⁶ *İkdam*, "Maarif Nezareti'nin Altı Aylık Tarihçe-i İcraatı", 18 Zilkade 1326 – 29 Kanun-ı evvel 1324 – 11 Ocak 1909.

²⁷ B.O.A. İ. Maarif 1326Z 2.

²⁸ B.O.A. MF. VRK. 28/20.

²⁹ *İkdam*, 15 Muharrem 1327 – 24 Kanun-i sani 1324 – 6 Şubat 1909.

³⁰ *İkdam*, "Maarif Nezareti", n. 18 Muharrem 1327 – 27 Kanun-i sani 1324 – 9 Şubat 1909.

³¹ *Tanin*, "Maarif Nezareti", n. 190, 18 Muharrem 1327 – 28 Kanun-i sani 1324 – 10 Şubat 1909.

bölgelerindeki öğretmen eksikliklerine dikkat çekerek konuyla ilgili olarak meclis başkanlığına önergeler sunmuşlardı.³²

Yaşanan çıkmaza eğitimci çevrelerin de tepkisi en az diğer çevreler kadar sert olmuştu. “İdare memurları ile muallimlerin eğitimin ruhu” olduğuna dikkat çeken bu çevreler, özellikle Prusya örneğinden hareketle eğitim sayesinde bir devletin ne kadar gelişme kaydedebileceğinin altını çizmişlerdi. Maarif camiasının, tensikat ve teşkilat gibi köklü reformlarda diğer nezaretlere örnek olması gerekirken kendi açmazları içinde boğulduğuna dikkat çeken eğitimciler, durumu kurtarma adına program, nizamname ve talimat yayınlamayan maarif bürokratlarını eleştirmişler ve Bâb-ı âli’nin bu duruma ivedilikle el koymasını istemişlerdi.³³

Hükümet çevrelerinin gündeminde ise maariften ziyade politik konular bulunuyordu. Sadrazam Kamil Paşa bir ay içerisinde hakkında ikinci defa verilen parlamento gensorusuna katılmak istememesi üzerine görevden düşürülmüştü. Sadaret mührünü alan Hüseyin Hilmi Paşa, Maarif Nazırlığını daha önce bu görevi vekâleten yürüten Abdurrahman Şeref Bey’e vermişti.³⁴ Eğitimcilerin de yazılarında belirttikleri gibi yeni nazırın önünde çok büyük engeller bulunuyordu. Öncelikle eğitimin önemini idrak edemeyen çevreler meşrutiyetin ilanından beri eğitim çalışmalarını kösteklediği gibi nitelikli eleman seçimi ve yetiştirilmesi konusunda hâlâ bir gelişme kaydedilmemişti. Konuya yakın çevrelerin de çok açık bir şekilde belirttiği üzere uzman sıfatını hak eden bir tane öğretmen bulunmadığı gibi kırlarda muallimlik kadrosunu dolduran kişilerin % 80’i “vukufsuz” kişilerdi. Okuma-yazma oranları ise mevcut panoramanın en karanlık kısmını oluşturuyordu. Japonya, İsveç ve Norveç’te okuma yazma oranı % 99’larda seyrederken bu oran Danimarka, İngiltere, Fransa ve Romanya gibi ülkelerde % 97’ler civarındaydı. Osmanlı İmparatorluğu’nda ise geneli bir tarafa Aydın, Hüdavendigâr, Trabzon ve Selanik gibi aydın olarak nitelenebilecek kentlerde bu oran % 5-10’larda iken, Ankara gibi Anadolu’nun kilit mevkiinde bulunan bir şehirde bu oran % 1’e kadar düşmekteydi.³⁵

İlk aşamada önceki hükümet zamanında kesintili bir şekilde devam ettirilen kadro düzenlemelerini yeniden ele alan A. Şeref Efendi, Meclis-i Maarif üyeliklerini sekizden altı üyeye indirirken,³⁶ Maarif Nezareti’ne bağlı vakıfların toplam gelirlerini tespit etmek ve gelecekte bunların ne şekilde kullanılacağına karar vermek için bir komisyon kurmuştu.³⁷ A. Şeref Bey’in 31 Mart öncesi son girişimi Maarif gelirlerinin düzenlenmesiyle ilgili olmuştu. Merkez teşkilatında

³² M.M.Z.C. İ: 26 29 Kanun-i sani 1324 (11 Şubat 1909) C: 2, ss. 582–584.

³³ *Mirat-ı Maarif*, n.3, 18 Muharrem 1327 – 28 Kanun-i sani 1324 – 10 Şubat 1909.

³⁴ *Salname-i servet-i fünun*, Birinci sene, İstanbul, 1326, s. 130.

³⁵ *Mirat-ı Maarif*, n. 4, 8 Safer 1327 – 16 Şubat 1324 – 1 Mart 1909.

³⁶ *Tanin*, “Maarif tensikatu”, n. 229, 27 Safer 1327 – 8 Mart 1325 – 21 Mart 1909.

³⁷ *Tanin*, “Komisyon teşkili”, n. 237, 6 Rebiülevvel 1327 – 16 Mart 1325 – 29 Mart 1909.

Maliye Nezareti merkezli bir yapılanmaya gidilmesi tüm nezaretlerdeki muhasebe odalarının içerik değiştirmelerine yol açmıştı. Söz konusu odaların yetkileri büyük ölçekte Maliye Nezareti'ne devredilirken, söz konusu odaların buna göre uyarlanması nezaretlere düşen bir ödev olarak görülmüştü. Şeref Bey buradan hareketle gerekli uyum düzenlemelerini yaparken, konuyla ilgili nezaretin en küçük birimine kadar genelgeler yayınlamıştı.³⁸

Nail Bey

31 Mart İsyanı son aylarda yaşanan gerilimlerin bir sonucu olarak patlak verdiğinde, Hilmi Paşa kabinesi görevden çekilmiş ve yerine Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştu. Kabinenin kısa süreli iktidarında A. Şeref Bey her ne kadar nazırlığını sürdürmüştü de bu olağanüstü dönemde nezaret koltuğunu işgal eden her nazır gibi o da Hareket Ordusu'nun zorlaması sonucunda koltuğuna veda etmişti. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde Maarif Nazırlığına Meclis-i Maarif üyesi Nail Bey getirilmişti. Nail Bey ilk iş olarak kendinden önce başlatılan tensik çalışmalarını tamamlayarak, ilgili defterleri onay için Sadarete sunmuştu.³⁹ Önceki teftiş sistemlerinden ayrı olarak ilkokulların denetlenmesini belediyelere bırakan maarif bürokratları, bunun için de belediyelere gerekli talimatları göndererek bir an önce bununla ilgili hazırlıkların tamamlanmasını istemişti.⁴⁰ Personel eksikliği yüzünden İstanbul'daki köklü kütüphaneleri açık tutmakta zorlanan Maarif Nezareti, bu nedenle kamuoyu tarafından sıkıştırılırken,⁴¹ Abdülhamid Dönemi'nde Mekteb-i Âliye mezunlarına dağıtılan madalyaların ilga edildiği ve bu dönemden itibaren artık dağıtılmayacağına dair yaptığı açıklama değişik çağrışımlar yaratmıştır.⁴²

Ağustosun ilk haftası müzakerelerine geçilen Maarif Bütçesi diğer nezaretlerde olduğu gibi önemli tartışmalara ve değişikliklere yol açmıştır. Meclis Bütçe Komisyonu adına söz alan Emrullah Efendi (Kırkkilise), devr-i istibdadın en ağır tokadını yiyen kurum olarak Maarif Nezareti'ni göstermişti. Bütçe hazırlıklarında kuruma 1,5 milyon lira ayrılması düşünülürken, yaşanan iç ve dış gelişmeler üzerine bu meblağın önce 1 milyona daha sonra da 750.000 kuruşa düşürülmüştü. Nezareti adına kürsüye gelen Nail Bey kurumunun ihtiyaçlarını sıralamış ve gerek taşra gerek merkez teşkilatında harcama kalemlerini sıralayarak ayrılan meblağın şimdiden adreslerinin belli olduğunu, bu nedenle de eğer nezaretinden gerçek bir icraat bekleniyorsa bu oranların yükseltilmesi gereğine vurgu yapmıştı. Nail Bey konuşmasında yeni bir

³⁸ *Tanin*, "Maarif idareleri varidat ve mesarifatı", n. 240, 10 Rebiülevvel 1327 – 19 Mart 1325 – 1 Nisan 1909.

³⁹ *Tanin*, "Maarif Tensikati", n. 260, 4 Cemaziülevvel 1327 – 11 Mayıs 1325 – 24 Mayıs 1909.

⁴⁰ *Tanin*, "Heyet-i teftişîye", n. 305, 20 Cemazielahir 1327 – 25 Haziran 1325 – 8 Temmuz 1909.

⁴¹ *Tanin*, "Maarif Nazırının nazar-ı dikkatine", n. 322, 9 Receb 1327 – 13 Temmuz 1325 – 26 Temmuz 1909.

⁴² *Tanin*, "Maarif Madalyalarının İlgaı", n. 323, 10 Receb 1327 – 14 Temmuz 1325 – 27 Temmuz 1909.

düzenlemeye de dikkat çekmişti. Önceki dönemlerde bazı vilayetler merkez hazinesine hiç katkı yapmadan tamamen kendilerince finanse edilirken, Maarif Nazırı artık bu duruma son verildiğini örneğin Kosova ve İşkodra gibi verdikleri vergiden çok gideri olan vilayetlere eskisi gibi geniş tahsisatların ayrılamayacağını belirtmişti.⁴³

İsmail Bey (Gümülcine) ise merkez teşkilatı harcamalarını eleştirerek, Hamid dönemindeki alışkanlıklara aynen devam edildiğinin altını çizmiş, “*merkez maaşatının bütünü israfattan ve devr-i sabıkta olduğu gibi fazla, bi-lüzum iş görmeyecek tahkikattan ibaret olduğunu*” söylemişti. İsmail Sıtkı Bey de (Aydın) yeniden kurulan Mekatib-i idadiye Müdüriyeti’nin işlevini sorgulayarak, gereksizliği ileri sürmüş ve ilga edilen bir kurumun yeniden neden ihdas olunduğunu öğrenmek istemişti. Ayrıca merkez teşkilatındaki Maarif Meclisi üyelerine 4000 kuruş maaş bağlanırken maarifin yükünü çeken maarif müdürlerine 2500 kuruş bağlanmasını son derece az ve çelişkili bulan Aydın mebusu, bu nedenle vilayetlere ek tahsisatların gönderilmesini bir önergeyle talep etmişti.⁴⁴ Maaş uçurumları eleştirisi üzerine kürsüye gelen Emrullah Efendi, diğer ülke maariflerinden örnekler getirerek aynı paradoksun diğer ülke teşkilatlarında da yaşandığına işaret etmiş ve yüksek okullar bakımından diğer vilayetlere göre zengin olan İstanbul’a ayrılan ek tahsisat ve harcama kalemlerinin de bu çerçevede değerlendirilmesini istemişti.

Emrullah Efendi’nin İptidai, Rüşdi ve İdadi Müdüriyetleri’nin yeniden ihdasını savunması ise ilginç bir argümana dayanmaktaydı. Bütçe Komisyonu sözcüsüne göre bu müdüriyetler önceki dönemde uzman personelin olmaması nedeniyle işletilememiş, üstelik istihdam fazlalığıyla da iyiden iyiye âtil departmanlar haline getirilmişti. Şimdi ise bu müdüriyetlere hak ettiği değer verilecek ve tayin edilecek donanımlı kişiler sayesinde önemli kararlar alınabilecekti. Mebuslardan söz alan kişiler, özellikle “tevs-i mezuniyet” ilkesine göndermede bulunarak maarif müdürlerine verilecek daha geniş yetkilerle daha geniş çaplı projelerin uygulamaya konabileceğini, bunun için de ilk önce maarif bürokratlarının gerekli yasal düzenlemeleri yapması gerektiğini vurgulamışlardı.⁴⁵

Mebuslar genel olarak gelirine göre vilayetlere yatırım yapılması projesine ılımlı yaklaşıırken, İstanbul’a daha fazla kaynak ayrıldığı konusunda neredeyse ortak eleştiriler getirmişlerdi. Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi noktasında maarif bürokratlarının sonuna kadar destekleneceğini ifade eden mebuslar, iyi niyet göstergesi olarak da bunun için ayrılan tahsisatı iki katına çıkarmışlardı. Oturumun belki de en ilginç müzakereleri rasathane konusunda yaşanmıştı. Astronomi sahasında yapılacak çalışmalara yatırım yapılması konusunda son

⁴³ M.M.Z.C. İ: 129 28 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909) C: 1-2, ss. 285–290.

⁴⁴ M.M.Z.C. İ: 129 28 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909) C: 1-2, ss. 290–294.

⁴⁵ Konu ile ilgili uzun bir konuşma yapan Kırkor Zöhrap’ın konuşması için: Bkz. M.M.Z.C. İ: 129 28 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909) C: 1-2, ss. 294–301.

derece yapıcı eleştirilerde bulunan mebuslar, bu kalemle ilgili tahsisatların artırılacağı vaadinde de bulunmuşlardı.⁴⁶

Projeleri için gerekli ödenek onayını alan maarif bürokratları buradan hareketle Ankara, Sivas, Kastamonu, Konya, Elazığ, Musul, Yanya, Kudüs, Adana, Trablusgarb, Erzurum, Bitlis ve San'a'da Darümuallimlerin açılması hazırlıklarına girişirken; Görice, Şam, İskodra, Van, Medine, Bağdat ve Beyrut Darümuallimlerinde de yenileme çalışmalarını başlatmıştı. Söz konusu okulları her sene ihtiyaca göre artırmayı düşünen nezaret yetkilileri, şimdilik kaydıyla 27 rüştiyenin de açılmasını uygun bulmuşlardı.⁴⁷ Taşra maarif müdürlüklerinin sayısını da artırmayı planlayan maarif bürokratları, bu proje dâhilinde öncelikle Bolu ve Balıkesir'de daha sonra da imparatorluğun diğer beldelerinde teşkilatlanmaya gidileceğini açıklamışlardı.⁴⁸

Haziran sonunda yayınlanan Tensikat Kanunu gereğince nezaret tensikatlarının yapılması için ayan ve mebusan üyeleri arasından yapılan seçimler de Ağustos ortasında tamamlanmış ve buna göre ayandan Emenullah Bey⁴⁹ ve mebusandan Müfid Bey (İzmit)⁵⁰ Maarif Nezareti tensik komisyonuna birinci ve ikinci üye olarak seçilmişlerdi. Komisyon kısa bir toplantı sonrasında süratle nezarete giderek sicil dosyalarını incelemeye başlamışlardı.⁵¹ Çalışmalar sırasında komisyon reisi Emanullah Efendi'nin nedeni bilinmeyen bir şekilde görevinden çekilmesi üzerine nezaretten görevlendirilen bir kişiyle boşluk doldurulmuştu.⁵² Maarif Tensikat Komisyonu'nun çalışmaları gazetede gün be gün yayınlanırken,⁵³ komisyon çalışmalarını eylülün ilk haftası tamamlamış ve onay için hazırlanan defter ve raporları Sadaret'e sunmuştu.⁵⁴ Nihai kadro listeleri kısa sürede gazetelerde yayınlanmıştı.⁵⁵

Yaklaşık bir aydan beri maaşları üzerinde ayarlamalar yapılan ve en son, bütçe tartışmalarında memur maaşları konusunda dikkatleri çekilen maarif bürokratları, nihai düzenlemelerden sonra bir kere daha memur maaşlarını tenzil etme yoluna gidince özellikle İstanbul'daki memurlar tayinlerini taşraya yaptırmak istemiştir.⁵⁶ Yine de kaynak sıkıntısı sadece o ana özgü bir durum değildi. Osmanlı bürokrati yokluklar içerisinde var olmaya ve zor koşullar

⁴⁶ M.M.Z.C. İ: 129 28 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909) C: 1-2, ss. 301-307.

⁴⁷ Tanin, "Maarif Tensikati", n. 346, 3 Şaban 1327 – 6 Ağustos 1325 – 19 Ağustos 1909.

⁴⁸ B.O.A. MF. VRK. 29/43.

⁴⁹ Tanin, "Nezaretler tensikati", n. 351, 8 Şaban 1327 – 11 Ağustos 1325 – 24 Ağustos 1909.

⁵⁰ Tanin, "Tensikat komisyonlarında reis-i sani sıfatıyla bulunacak mebusanın esamisi", n. 342, 29 Receb 1327 – 2 Ağustos 1325 – 15 Ağustos 1909.

⁵¹ Tanin, "Tensikat", n. 352, 9 Şaban 1327 – 12 Ağustos 1325 – 25 Ağustos 1909.

⁵² Tanin, "Tensikat", n. 353, 10 Şaban 1327 – 13 Ağustos 1325 – 26 Ağustos 1909.

⁵³ Tanin, "Tensikat Komisyonları", n. 356, 13 Şaban 1327 – 16 Ağustos 1325 – 29 Ağustos 1909.

⁵⁴ Tanin, "Maarif Nezareti Tensikati", n. 360, 17 Şaban 1327 – 20 Ağustos 1325 – 2 Eylül 1909.

⁵⁵ Tanin, "Maarif Tensikati", n. 376, 3 Ramazan 1327 – 5 Eylül 1325 – 18 Eylül 1909.

⁵⁶ Darüşşafaka müdürünce kaleme alınan ve iki öğretmenin bu yöndeki talebini içeren dilekçeleri için: Bkz. B.O.A. MF. VRK. 29/69.

içerisinde bile ev ödevini yapmaya alışmış bir zümreydi. Enderun-u Hümayûn mektebinin ilgasıyla buradaki öğrencilerin Dar'üş-şafakaya kaydırılması üzerinde çalışan maarif bürokratları⁵⁷ diğer tarafta sonbaharda açılması planlanan Dar'ül-mualliminlerin ve Rüştîyelerin denetimden geçirilmesi ve çalışma şartlarının tespiti için de imparatorluk geneline yayılacak teftiş üzerinde de mesaisini sürdürmekteydi. Projeye ilgili detayları süratle somutlaştıran maarif bürokratları, hazırlanan plana göre; Memduh Bey'i Adana ve Konya'ya, Hilmi Efendi'yi Kastamonu ve İzmit'e, Ziya Bey'i Aydın ve Biga'ya, Reşit Şehap Bey'i Beyrut, Şam ve Kudüs-i şerif sancağına, Ahmet Bey'i Trabzon ve Erzurum'a, Kazım Efendi'yi Halep ve Diyarbakır'a, Mahmut Hulusi Efendi'yi Manastır ve Kosova'ya, Nezye Bey'i Bursa ve Edirne'ye, Tahir Reşat Efendi'yi Selanik, Yanya ve İşkodra'ya, Said Bey'i Basra ve Bağdat vilayetlerine ve son olarak Hulusi Efendi'yi Trablusgarb vilayeti ve Bingazi sancağına göndermişti. Müfettişlerin harcırahlarının karşılanması küçük çaplı bir soruna yol açmış, ancak ödemeler yapılır yapılmaz müfettişler hemen görev bölgelerine gönderilmişti.⁵⁸

Yeni Kabine Yeni Maarif Nazırı: Emrullah Efendi

Ne var ki, 1909 sonunda yaşanan kabinde değişikliği, Maarif Nazırlığının bir kere daha el değiştirmesine yol açmıştır. Dönemin ağır politik açmazları karşısında bunalan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin görevden çekilmesi üzerine Sadarete Roma Büyükelçisi Hakkı Paşa getirilmişti. Hakkı Paşa süratle tamamladığı hükümet kurma çalışmaları sonucunda Maarif Nazırlığına Kırkkilise mebusu ve çekirdekten yetişme bir eğitmen olan Emrullah Efendi'yi tayin etmişti. Nazırlıktan ayrılan Nail Bey'in bir kaç gün sonra bir gazeteye verdiği demeç, gerek çalışma şartlarını ortaya koyması gerekse Emrullah Efendi'ye tevarüs eden mirası göstermesi bakımından önemliydi. Her şeyden önce kısa süreli nazırlığında önemli bir başarıya imza atmadığını peşinen kabul eden Nail Bey, *"hiçten vücut bulacak bir işte büyük muvaffakiyetlerin mümkün olamayacağını"* beyan ederek bir anlamda teselli bulduğunu beyan etmişti. Maarifin halini *"levhası olmayan köbne bir çerçeveye"* benzeten eski nazır, en büyük sorunu öğretmen tayinlerinde yaşadıklarını, Abdülhamid Dönemi'nden kalan bir tane Dar'ül-muallimin'le hiçbir derde deva bulunmadığını ancak en azından kendi dönemlerinde bu rakamın 28'e çıkarıldığını ifade etmişti. Nail Bey en büyük isteğinin 3-4 vilayet maarif müdürlüğünü birleştirerek kendi finansmanlarını kendileri sağlayacak bir sistem yaratmak olduğunu ancak bu yolda bir takım adımlar atılmışsa da başarı sağlayamadığını dile getirmişti.⁵⁹

Hakkı Paşa iktidara geldiği zaman "adl-i ihsan" politikası uygulayacağını açıklamıştı. Bu kapsamda da öncelikle tensik mağdurlarına yardım adına

⁵⁷ B.O.A. MF. VRK. 29/68.

⁵⁸ Tanin, "Maarif müfettişleri", n. 413, 12 Şevval 1327 – 14 Teşrin-i evvel 1325 – 27 Ekim 1909.

⁵⁹ Sabah, 23 Kanun-ı evvel 1325 – 5 Şubat 1910

Tensikat Kanunu'nu yeniden gözden geçireceğini beyan etmişti. Bâb-ı âli bürokratları bu yönde çalışmalarına başlarken, kabinenin diğer nazırları da önceki dönemlerde tensikatla ilgili olarak neler yapıldığını incelemeye başlamışlardı. Emrullah Efendi başkanlığında çalışmalarına başlayan maarif bürokratları kısa sürede tensik çalışmalarının içeriğini belirleyecek beş ayrı kararname hazırlamıştı. Kararnameler genel olarak şu konuları içeriyordu; 1- Merkez ve taşra idare memurlarıyla kalem ve nezaret kâtiplerinin intihap, tayin ve becayış, azil ve nakilleri gibi kararların idaresi. 2- Nezaretin özel muhasebesinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar. 3- Meclis-i Mebusan'dan gelen evrakın kayıt ve işleme alınması. 4- Maarif-i umumiye ile ilgili bütün kanun ve yönetmeliklerin Takvim-i Vekayi ile kamuoyuna duyurulması. 5- İdarelerden imza edilmek üzere nezarete gönderilen tezkere ve yazışmaların işleme alınması. 6- Diğer nezaretlerden gönderilen evrakın açılarak teşkilat içinde hızlı bir şekilde ilgili şubelere ulaştırılması. 7- Özü itibarıyla hiç bir idari üniteyle ilgili olmayan evraklar hakkında genel hükümlerin verilmesi. Teşkilat içindeki evrak işleyişini hızlandıracağını düşündükleri bu kararların yanında maarif bürokratları, ek kararlar da çıkarmışlardı. Öncelikle nezaret kapısından giren tüm evrakın dosya şeklinde düzenlenmesi ve ilgili makamın Evrak Müdüriyeti olarak belirlenmesi bunların en önemlisiydi. Dosya ile ilgili işlemler bu müdüriyetin denetiminde tutulurken, Tahrirat Müdüriyeti tarafından dosyalara verilecek numaralar ve içerik özetleri sayesinde bu denetleme sürecinin kolaylaştırılması hedeflenmişti. Departmanlar kendilerine gönderilen evrak dışında bir başka belge düzenlemeyecekler ve düzeltmelerini evrak üzerinde yaptıktan sonra Tahrirat Müdüriyetince temize çekilen evrak nazırın onayına sunulacaktı.

Evrakın içeriği müdür kararlarını aşan bir mahiyet taşıyorsa o zaman nazırın onayı alınacaktı. Diğer hallerde sorumluluğu kendilerinde olmak üzere – memur azil ve tayini nazırın tasarrufunda kalmak kaydıyla- müdürler evrakı onaylayabileceklerdi. Nezaret bürokratları “der-kenar” usulünü de kaldırarak bundan sonra evrak üzerinde herhangi bir işlem yapılmayacağını bunun ayrıca bir pusulaya yazılacağını veya Tahrirat Müdüriyeti personeline şifahen bildirileceğini de yönetmelige eklemişlerdi. Yayınlanan ek bir genelgeyle memurların mesai saatlerini aksatmamaları özellikle vurgulanmış, aksi takdirde bu sorumsuzluğun ücretlere yansıtılacağı uyarısında bulunulmuştu.⁶⁰ Bir diğer yenilik başvurularla ilgiliydi. Buna göre başvuru sahiplerinin işleri hızlandırılacak ve kuruma geldiklerinde kendilerine yardımcı olmak için bir Müracaat Kalemi ihdas edilecekti. Maarif bürokratları bu kararla özellikle kalemleri arşınlayıp memurları işlerinden eden başvuru sahiplerini bir merkezde toplamayı amaçlamıştı.⁶¹

⁶⁰ *Tanin*, “Maarif Nezareti'nde Tensik Muamelatı”, n. 495, 7 Muharrem 1328 – 6 Kanun-i sani 1325 – 19 Ocak 1910.

⁶¹ *Tanin*, “Maarif Nezareti'nde Kalem Tesisi”, n. 497, 9 Muharrem 1328 – 8 Kanun-i sani 1325 –

Maarif Nazırı Emrullah Efendi bir gazeteye verdiği demeçte öncelikli hedeflerini şu şekilde sıralamıştı; 1- Her vilayette bir maarif müdürü, her vilayette en az iki maarif müfettişi, sancak merkezlerine de birer mekteb-i iptidaiyye müfettişi ataması yapmak ve her vilayet merkezinde valinin başkanlığında toplanacak bir Maarif Meclisi teşkil etmek. 2- Vilayet maarif müdürü bir taraftan Dar'ül muallimlerin ve rüşdiyelerin tesisi ve bunların denetlenmesi ile uğraşırken, vali ve maarif müfettişi ile beraber vilayeti sıkı bir denetim altında bulundurmak. 3- Mekatib-i iptidaiyye öğretmenlerinin tayini maarif müfettişlerinin teklifi ve vali onayı ile gerçekleşecek. 4- Mevcut okul sistemi mekteb-i iptidaiye, rüşdiye, dar'ül-muallimin-i iptidaiye ve rüşdiye ve idâdî bölümlerinden oluşacak. 5- Kırk haneyi geçen her köyde bir iptidai okulun açılmasına çalışılacak. 6- Köyün büyüklüğüne göre iki veya dört öğretmenin görevlendirilmesi. 7- İptidai okullara öğretmen yetiştirilmesi için her vilayet ve liva merkezine bir dar'ül-muallimin-i iptidainin kurulması. 8- Öğretmen açığını kapatmak için ilmiye kadrolarına başvurulabilecek. 9- Vilayet dar'ül-muallimin eğitimcilerinin her yıl İstanbul'a toplanarak kısa süreli eğitime tabi tutulması. 10- Öğretmen açığının kapatılması adına İstanbul dar'ül-muallimine geçeci öğrenci alınmasına karar verildiğini açıklamıştı.⁶²

Maarif bürokratları diğer bir önemli adımı, öğretmen yokluğuna rağmen kadroları gençleştirerek atmıştı.⁶³ Özellikle muallimliğin henüz "*meslek-i mahsus*" olarak görülmediği tartışmasından hareketle maarifçiler meclis riyasetine sundukları tezkereyle öğretmen yaş ortalamasını düşürmeyi ve böylelikle mektep mezunlarına daha geniş iş sahası kazandırmayı amaçladıklarını belirtmişlerdi.⁶⁴ Maarifçilerin bu kararı özellikle geniş muallim kıyımlarına yol açacağı gerekçesiyle mebuslar tarafından şiddetle eleştirilse de sonuç olarak Emrullah Efendi'nin yapmış olduğu açıklamalar doğrultusunda tasarı geçer oy olarak yasalaşmıştı.⁶⁵ Maarif bürokratlarınca hazırlanan diğer bir düzenleme ise öğretmenlik yapan memurlarla ilgiliydi. Söz konusu memurların maaş durumları talimatla açıklığa kavuşturulduğu gibi emeklilik kesintileriyle ilgili olarak da nihai gözden geçirmeler yine bu kapsamda ele alınmıştı.⁶⁶

Emrullah Efendi ve bürokratları her ne kadar hareket planlarını belirlemişse de bunun finansmanı, bütçenin parlamentoca onaylanmasına bağlıydı. Parlamento haziranın ilk haftası maarif bütçesini görüşmeye başlamış ve ilk olarak da Emrullah Efendi söz konusu projelerini mebuslarla paylaşmıştı. Düşüncelerinin özünü "haraset" kelimesi ile özetleyen Maarif Nazırı, kavramın

21 Ocak 1910.

⁶² *Tanin*, "Maarif Nazırı ile mülakat", n. 547, 30 Safer 1328 – 27 Şubat 1325 – 12 Mart 1910.

⁶³ *M.M.Z.C. İ*: 80 15 Nisan 1326 (28 Nisan 1910) C: 1, s. 429.

⁶⁴ *M.M.Z.C. İ*: 113 1 Haziran 1326 (14 Haziran 1910) C: 1, ss. 257–258.

⁶⁵ Mustafa Asım Efendi (İstanbul) ve Emrullah Efendi'nin konuşmaları için bkz. *M.M.Z.C. İ*: 124 14 Haziran 1326 (27 Haziran 1910) C: 1, ss. 587–592.

⁶⁶ *Tanin*, "Maullimin maaşatı hakkında", n. 636, 1 Cemazielahir 1328 – 27 Mayıs 1326 – 8 Haziran 1910.

hem ekincilik, çiftçilik hem askeriyeyle ilgili anlamlara geldiğini ancak hepsinin de altında maarifin olduğunu belirtmişti. Kurumun toplum hayatındaki öneminden bahseden Emrullah Efendi, kurumun “hizmet-i maneviyasını” öğretmenlerle okulda, idarecilerle de kurum içerisinde sergilemekte olduğunu söylemişti. Teşkilat içindeki “Mekatib-i İptidaiyye Müdüriyeti ve Evrak Kalemi gibi ünitelerin işlevlerine kısaca değinen Maarif Nazırı, son düzenlemelerle teşkilatta eskiye nazaran bir düzenin yakalandığını ve tahsisat kısıtlamaları ile bunun bozulmamasını rica etmişti. Özel olarak teftiş sistemine göndermede bulunan Emrullah Efendi, gelirlerinin en iyi kullanımının teftiş sisteminden geçtiğini ifade ederek taşra personelinin maarif müdüründen öğretmenine kadar denetim altında tutulmasının önemini anlaşılmamasını istemişti. Teftiş sistemini doğrudan doğruya nazıra bağlı olanlar, vilayet maarif müfettişleri ve son olarak iptidai okul müfettişleri olarak üç sınıfa ayrıldıklarına işaret eden nazır, yine bunların da kendi arasında vilayetin büyüklüğü ve önemine göre alt gruplara tasnif edildiğini belirtmişti.

Teftiş sisteminin Fransa’dan ilham alınarak hazırlanmasına rağmen ilgili yönetmeliklerin ülke koşullarına uydurulduğunun altını çizen Emrullah Efendi, son olarak okul hiyerarşisi hakkındaki düzenlemelere yer vermişti. Eğitimin “iptidai”, “tâli” ve “âli” olmak üzere üç sınıfta toplandığını ve önceki dönemde dar’ül-mualliminin verimli bir şekilde idare edilememesi ve sayısının çoğaltılamaması nedeniyle şimdi her şubede büyük öğretmen açıkları ile karşı karşıya kalındığı ve Osmanlı kırsalının eğitime tam anlamıyla aç bir halde bulunduğunu ifade etmişti. Nazıra göre kırsal kesimin öğretmen ihtiyacı had safhada iken böylesi bir tayin finansmanını devletin yapamayacağını, bu nedenle de diğer ülkelerde olduğu gibi öğretmen ücretlerinin çalıştıkları bölge halkınca karşılanması gerektiğini ifade etmişti. Ücret sistemi bu anlayışla düzenlenirken, sadece gelir durumları çok düşük olan vilayetlerdeki eğitimci ücretlerinin Maarif Nezareti tarafından karşılanmasına karar verilmişti. Özellikle Orta Avrupalı teorisyenlerin etkisinde kalan nazır, son olarak “Millet-i müsellaha” anlayışının imparatorlukta yeşertilmesi gereğine dikkat çekmiş ve üniforma giyen ve okulların birleşerek alaylar, taburlar oluşturduğu ve resmi törenlerde görkemli manzaralar oluşturan bu sistemin ülkemizde de uygulanmasının yaratacağı birlik havasının önemine dikkat çekmişti.⁶⁷

Genel görüşme kısmında özellikle Harbiye Nezareti bütçesini eleştiren mebuslar, 8 milyonluk bütçeye karşın iç isyanların devam ettiğini, oysa bunun 1/8’inin dahi maarife kaydırılmasıyla önemli kazanımların elde edilebileceğini savunmuşlardı. İstanbul mebusu Hüseyin Cahid Bey ise mevcut maarif sorunlarına kurumsal nedenler arayarak önemli bir zamanın nazır değişiklikleriyle kaybedildiğinden ve bir türlü politika belirlenemediğinden bahsetmişti. Tanin yazarı maarif bürokratlarının yapması gerekenin, bir anda

⁶⁷ M.M.Z.C. İ: 107 25 Mayıs 1326 (6 Haziran 1910) C: 1, ss. 59–69.

pek çok değil sadece kaynakların hesaplı kullanımına dayanan ve öncelikleri tespit edilmiş gerçekçi projeleri hazırlamak olduğuna dikkat çekmişti.⁶⁸

Tartışmalarda en dikkat çeken husus memur maaşları olmuş ancak nazırın yerinde müdahaleleri ve açıklamalarıyla gerek müsteşar gerekse memur maaşlarında dikkate değer bir tenzilat yaşanmamıştı. Maarif Meclisi üyelerine maaşlarına ek olarak tahsisat sağlanmasına tepki gösteren mebuslar, bu kişileri fedakârlığa davet ederek maarif bütçesinin ortada olduğu bir sırada böylesi geniş tavırların tahammül ötesi olduğunu dile getirmişlerdi.⁶⁹ Buna karşı bazı mebuslar aynı meclisin Abdülhamid Dönemi'nde 45 kişiden oluştuğunu, şimdi ise daire müdürlerinin bir araya gelmesiyle toplandığına işaret ederek bunların birbirine karıştırılmamasını istemişlerdi. Emrullah Efendi ise söz konusu meclisin teşkilat içi talimat ve yönetmeliklere son şekli verdiğini, ayrıca okul kitaplarının incelenmesi ve seçilmesi ile idari anlamda çok geniş yetkilerle donatılmış olduğunu ifade ederek, meclisin teşkilat içindeki önemine bir kez daha vurgu yapmıştı.⁷⁰ Müfettişlerin tahsisatı konusunda ısrarla bu sistemin imparatorluk sorunlarını kaldırmayacağını o nedenle de ilgasını talep eden mebusların düşüncelerini Müfid Efendi özlü bir şekilde cevaplamıştı. 2000 köyden oluşan Ankara'ya atanacak bir müfettişin tüm köy teftişlerini 8 yılda bitireceğine dikkat çeken İzmit mebusunun, mekteb-i iptidailer için bütçeye eklenen yirmi milyon kuruşun sayıları yaklaşık 10.000'i bulan kazalara bölündüğünde kaza başına 200 lira düştüğünü, bunun da cemaatlara dağıtılmasının şimdiden büyük sorunlar doğuracağını söylemesiyle, meclis içindeki hava bir anda Maarif Nezareti aleyhine dönmüştü.

Ancak Emrullah Efendi'nin konuyla ilgili açıklamaları ve projelerine sonuna kadar destek çıkması, maarif bütçesinin genel olarak pürüzsüzce meclis onayını almasını sağlamıştı.⁷¹ Bütçe görüşmeleri sonrasında öncelikle memurluğunun yanında muallimlik yapan kişilerin emeklilik kesintileriyle ilgili olarak Şura-yı Devlet'le yaşanan anlaşmazlığı gideren maarif bürokratları,⁷² daha sonra yeni Tensikat Kanunu'na göre gerçekleştirilen düzenlemeler sonucunda açıkta kalan iptidai öğretmenleriyle ilgili ayrıntılı defterleri Sadaret onayına sunmuşlardı.⁷³ İptidai okulların teftişi için gerekli yasal düzenlemeleri yapan nezaret yetkilileri, daha sonra konuyla ilgili ayrıntılı bir tüzük kaleme almışlardı.⁷⁴

⁶⁸ Muş mebusu İlyas Sami Bey ile Hüseyin Cahid Bey'in konuşmaları için: Bkz. *M.M.Z.C. İ*: 107 25 Mayıs 1326 (6 Haziran 1910) C: 1, ss. 69–81.

⁶⁹ Mustafa Asım Efendi (İstanbul) ile Mehmet Tefvik Efendi'nin (Kengiri) konuşmaları için: Bkz. *M.M.Z.C. İ*: 108 26 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910) C: 1, ss. 102–103.

⁷⁰ Ahmet Müfit Efendi (İzmit) ile Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin konuşmaları için: Bkz. *M.M.Z.C. İ*: 108 26 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910) C: 1, ss. 103–107.

⁷¹ *M.M.Z.C. İ*: 108 26 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910) C: 1, ss. 110–114.

⁷² *Tanin*, “Muallimin aidat-ı tekaüdieleri”, n. 709, 17 Şaban 1328 – 9 Ağustos 1326 – 21 Ağustos 1910.

⁷³ *Tanin*, “Açıkta kalan muallimler”, n. 757, 7 Şevval 1328 – 28 Eylül 1326 – 11 Ekim 1910.

⁷⁴ No:118- “Tahsil-i iptidai-i idare ve teftiş ile muvazzaf olan memurinin vezâifî hakkında

Özellikle yabancı cemaat okullarının müdürlerini hedef alan düzenlemeyle, söz konusu okulların gerekli belge ve dosyaları maarif müfettişlerine vermekte imtina ettiklerini, bunun ise denetleme sürecinde önemli boşluklara yol açtığını hatırlatılmış ve bu gibi tavır sergileyenlerin tutumlarının devamı halinde daha sert önlemlerin alınacağı belirtilmişti.⁷⁵

Yeni kanuna göre ele alınan tensikatın daha düzenli bir şekilde idaresi için Müsteşar Said Bey'in başkanlığında bir komisyon oluşturan bürokratlar, nezarete akan dilekçeleri hızlı bir şekilde sonuçlandırmaya başlamışlardı.⁷⁶ Yine de sene sonunda kaleme alınan bir makale, nezaretteki işlerin planlandığı gibi yürütülemediğini ortaya koymuştu. Nezarete başvuran kişilerin saatlerce ve günlerce kalem odalarını arşınlamaya mecbur kaldığını belirten yazı, faturayı şube müdürlerine çıkararak "*erkân-ı riiesada ne hiss-i mesûliyet ne de salâhiyet-i mesûliyet*" olduğunu dile getirmiş ve nazıra sert eleştiriler yöneltmişti. Nazırın vükela toplantıları dışındaki zamanını konağında talimat ve nizamname hazırlamakla geçirdiğini ifade eden makale, oysa bu sırada nezaret işlerinin biriktiğini ve nazır merkezli sistemin nezaret işlem akışını tam anlamıyla felç ettiğini dile getirmişti. Mevcut yapıyı "istizancılık" kavramıyla karşılayan makaleye göre ast-üst ilişkileri tam anlamıyla bu terim çerçevesinde yorumlanmaktaydı. Bu nedenle de alt kadrolar hiçbir yetkiye sahip değildi ve karar organları tek bir kişiye bağlı şekilde iş görüyordu. Sistemi işlemez hale getiren bu uygulamayla da sonu "*icra-yı icabı menut-ı rey'i vezîn nezâretpenahileridir*"lerle biten belgelerin sayısı her geçen gün artıyordu.⁷⁷

Abdurrahman Şeref Bey Bir Kere Daha Maarif Nazırı

Maarif Nezareti hakkında yazılanların aynısı diğer nezaretler için de söylenebilirdi. Özellikle siyasi arenada muhalif kanadın güç kazanması ve hükümeti her alanda sıkıştırması, Hakkı Paşa'yı kabinede değişiklik yapmaya zorlarken, Nafia Nazırı Hallaçyan Efendi ile Maarif Nazırı Emrullah Efendi bu tasarının ilk isimleri olarak öne çıkmıştı. Sadrazam bu istifalarla muhalif eleştirileri en azından bir süre olsun yatıştırmayı düşünmüştü. Nazırlığının son günlerinde öğretmenlerin izin sürelerinde tadilatlarda bulunan Emrullah Efendi,⁷⁸ koltuğunu önce vekâleten Cavit Bey'e sonra da Babanzade İsmail Hakkı'ya asaleten bırakırken, Maarif Nezareti'nde yeni bir çalkantılı dönem başlamıştır. İsmail Hakkı Bey her ne kadar aydın çevrelerin yakından bildiği bir isimse de kabineye alınmasının tek nedeni İttihatçılara olan yakınlığıydı. Kabine üzerindeki etkisini azaltmak istemeyen İttihatçılar, Hakkı Paşa'ya bu ismi kabul

nizamname", *Düstur*, Tertib II, C. II, s. 404.

⁷⁵ Tanin, "Maarifin hakk-ı teftişi", n. 758, 8 Şevval 1328 – 29 Eylül 1326 – 12 Ekim 1910.

⁷⁶ Tanin, "Komisyon", n. 791, 12 Zilhicce 1328 – 1 Teşrin-i sani 1326 – 14 Kasım 1910.

⁷⁷ Tanin, "Maarif Nezareti'nin idare-i dâhiliyesi", n. 809, 30 Zilkade 1328 – 19 Teşrin-i sani 1326 – 2 Aralık 1910.

⁷⁸ Tanin, "Mektep muallimlerinin mezuniyetleri", n. 855, 19 Muharrem 1329 – 7 Kanun-i sani 1326 – 20 Ocak 1911.

ettirmişlerse de muhalif cephenin baskılarından bunalan Sadrazam, bir kaç ay içerisinde daha ılımlı bir isim olan ve öncesinde de Maarif Nazırlıklarında bulunmuş A. Şeref Bey'i bu makama getirmek zorunda kalmıştı.

A. Şeref Bey'in tayini, Maarif Bütçesinin parlamentoda görüşüleceği tarihle çakışmıştı. Nazırlığına önemli bir gündem maddesi ile başlayan A. Şeref Bey, öncelikle tebrikleri kabul ettikten sonra mebusların eğitimle ilgili özellikle de öğretmen ve okul azlığına yönelik şikâyetlerini dinlemiştir.⁷⁹ Muhalif cephenin önemli isimlerinden Rıza Nur Bey (Sinop), nazırların sürekli değiştirilmesinden şikâyet ederek bunun kurumsal bir politika takip edilmesine büyük bir mani teşkil ettiğini söylemişti. İptidai okullar için önceki dönemde hiçbir şey yapılmadığını dile getiren bazı mebuslar, öncelikli olarak bu eksiğin giderilmesi gerektiğini hatırlatmış ve yeni nazırın mesaini buraya yöneltmesi gereğini ifade etmişlerdi. Özellikle uzak vilayet mebusları, muallim tayinlerinin bölgenin yerel dili dikkate alınarak yapılmasını tavsiye ederken bir kısım mebus, maarifçilerin tek yapmaları gerekenin yabancı ülkeye daha fazla sayıda öğrenci göndermek olduğunu ileri sürmüşlerdi.⁸⁰ Bütçe bölümlerine geçildiğinde memur maaşları ve diğer harcama kalemlerinde bariz bir değişiklik yaşanmazken, Emrullah Efendi'nin büyük bir gayretle yapılandığı müfettişlik sistemini fazla masraflı bulan mebuslar, önerge vererek ilga etmişlerdi. Tıp Fakültesi ile Hukuk Fakültesi tahsisatlarını bir miktar artıran meclis, sonuçta tüm bütçeyi onaylayarak kabul etmişti.⁸¹

Yaşanan siyasi çalkantılar nezaret işlerini tam anlamıyla sekteye uğratmıştı.⁸² Kabine değişiminin sıradan bir olay halini aldığı günlerde maarifçiler de bu karışıklıklardan fazlasıyla nasibini almıştır. Bütçe görüşmelerinde de görüldüğü gibi dönem boyunca maarifçileri uğraştıran ve bir yere getirilen bir sistem, diğer nazır tarafından bir kaç dakika içinde gözden çıkarılabiliyordu. Üstelik imparatorluğun tüm işlerini durma noktasına getiren Arnavutluk İsyanı, maarif bürokratları için de büyük bir sorun haline gelmişti. Arnavutlukta ayrılık yanlılarının dayattıkları eğitim özerkliği üzerine tam bir imtiyaz olarak görülebilecek talimatname kaleme alan maarif bürokratları, Balkan olaylarını kontrol altına almak için Rum ve Bulgar okullarını birbirinden ayıran başka bir nizamnameyi de önceki yıl yayınlamışlardı.⁸³ Arnavutluk için kaleme alınan kanun ise bu bölgedeki iptidai okulların sayısının artışıını öngörürken, bu okullara yine darülmualimin mezunu ancak bölge lisanına vakıf gençlerin tayinini şart koşuyordu.⁸⁴

⁷⁹ M.M.Z.C. İ: 102 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911) C: 1, ss. 716–733.

⁸⁰ Mansur Paşa (Bingazi), Rıza Nur Bey (Sinop) ve Vahan Papasyan'ın (Van) konuşmaları için: Bkz. M.M.Z.C. İ: 103 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) C: 1, ss. 3–12.

⁸¹ M.M.Z.C. İ: 104 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911) C: 1, ss. 24–77.

⁸² Tanin, "Maarif Nezareti'nden", n. 903, 8 Rebiülevvel 1329 – 24 Şubat 1326 – 9 Mart 1911.

⁸³ No: 132- "Rumeli'nde kain münazaafiya kilise ve mektepler hakkında kanun", *Düstur*, Tertib II, C. II, ss. 431–433.

⁸⁴ No: 10- "Tesis-i mekatip için Arnavutluk vilayetine izam olunacak memurine mahsus talimat",

Teşkilat Nizamnamesi ve Emrullah Efendi'nin Nazırlığı

Ayrılkçı eğilimlerin devlet teşkilatlarına verdiği tahribatlar bir tarafa maarif bürokratları ilan-ı hürriyetten beri muhtaç oldukları istikrarı bir teşkilat kanunu ile sağlamaya çalışmışlar ve bu anlamda söz konusu nizamname için bir komisyon oluşturmuşlardı.⁸⁵ Bu arada İtalyanların Trablusgarb'ı istila etmesiyle başlayan savaş, Hakkı Paşa kabinesinin istifasına yol açarken, Sadaret makamına getirilen Said Paşa'nın A. Şeref Bey'i makamında tutmasıyla kurum içinde göreceli bir istikrar ortamının devam etmesi sağlanmıştı. Söz konusu karar sayesinde teşkilat nizamnamesini hazırlayan komisyon, Şeref Bey'in başkanlığında çalışmalarını sürdürebilmişti. Yaşanan ağır siyasi olayların geciktirmesine karşı komisyon çalışmalarını Kasım sonunda tamamlamış,⁸⁶ ancak kabinenin istifa etmesine kadar giden derin siyasi bunalımlar, gerekli onayların alınmasını geciktirmişti. Kanun yürürlüğe girdiğinde Maarif Nazırlığında Şeref Bey değil Emrullah Efendi bulunuyordu (25 Şubat 1327 – 9 Mart 1912).⁸⁷

Maarif bürokratları böylesi bir kanuna neden ihtiyaç olduğu noktasında da ilgi çekici açıklamalarda bulunmuştu. İyi işlemesi gereken bir hükümetin her şeyden önce “makine” gibi çalışacak nezaretlere ihtiyaç duyduğunu ifade eden maarifçiler, bunun için de nezaretlerin her bakımdan “mantiki bir surette tertip ve taksim” edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdi. Kanun yazarları özellikle zaman israfının önüne geçilmesi için söz konusu metnin hazırlandığını vurgulayarak, böylelikle nezarete gönderilecek her evrakın kalemler arasında dolaşmadan doğrudan ilgili birime gönderileceğini belirtmişlerdi.⁸⁸

Toplam iki bölüm 25 maddeden oluşan nizamname, öncelikli olarak tüm teşkilatı bağlayan genel hükümlerin sıralanmasıyla başlıyordu. Nizamname, “terbiye ve tedris”le ilgili tüm işler için tek yetkili makamı olarak Maarif Nezareti'ni göstermişti (Md. 1). Bu işlerin merkez teşkilatında başta nazır olmak üzere müsteşar ve müfettişlerle; taşra teşkilatında ise vilayet müfettişleri, vilayet maarif müdürleri, iptidai müfettişler ve doğrudan doğruya valiler, vilayet tedrisat-ı iptidaiyye meclisleri ve kaza-nahiye encümenlerince yürütüleceğini belirtilmişti (Md. 2). Söz konusu işlerin maarif-i umumiye ve bütçe kanunlarına istinaden düzenleneceğini ifade eden nizamname, sunulacak hizmetlerin de Meclis-i Maarif kanalıyla düzenlenip idare-i merkeziye müdürleri vasıtasıyla uygulanacağını ifade etmişti (Md. 3).

Düstur, Tertib II, C. IV, ss. 21–24.

⁸⁵ *Tanin*, “Komisyon”, n. 1159, 2 Zilhicce 1329 – 10 Teşrin-i sani 1327 – 23 Kasım 1911.

⁸⁶ *Tanin*, “Komisyon”, n. 1166, 9 Zilhicce 1329 – 17 Teşrin-i sani 1327 – 30 Kasım 1911.

⁸⁷ No: 120- “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”, *Düstur*, Tertib II, C. IV, ss. 167–173.

⁸⁸ Kanunun esbab-ı mucibe mazbatası için: Bkz. *Tanin*, “Maarif Nezareti'nde teşkilat”, n. 1272, 28 Rebiülevvel 1330 – 4 Mart 1328 – 17 Mart 1912.

Nizamname, 2. madde de bahsi geçen hizmetleri 1- İdare hizmeti ve 2- Teftiş hizmeti olarak ikiye ayırmış (md. 4) ve merkezi idarenin hizmetlerini şu dört başlık altında incelemişti; 1- Tedrisat-ı iptidaiyye Dairesi 2- Tedrisat-ı taliye Dairesi 3- Tedrisat-ı âliye Dairesi 4- Muhasebe Dairesi (Md. 5). Tedrisat-ı iptidaiyye Dairesi'nin görevleri, "maarif-i iptidaiyye"ye ait tüm genel ve özel işlerin idaresi olarak özetlenmiş, daha sonra da bunlarla ilgili detaylara girilmiştir. Çocuk bahçesi veya anaokulları olarak tanımlanan ve iki yaşından itibaren çocukların eğitimlerini üstlenen okullarla, mekteb-i sıbyaniyye, birinci derece mekteb-i iptidaiyye ile ikinci derece mekteb-i iptidaiyyeler (rüştiyeler), bunlara öğretmen yetiştirmekle mükellef darülmuallimin ile darülmuallimat-ı iptidaiyye ve rüştiyelerin idaresiyle ilgili tüm sorumluluk bu daireye bırakılmıştır (Md. 6).

Nizamname, Tedrisat-ı iptidaiyyeyi de beş şubeye bölmüştü; 1- Memurin ve Muallimin Şubesi; Tedrisat-ı iptidai müfettişleriyle kâtipleri, darülmuallimin ve darülmuallimat-ı iptidaiyye ve rüşdiyye idari ve eğitim kadrosunun tamamının tayin, terfii ve taltifleri hakkında görüş bildirme, sicill, mazuliyet ve emekliliğine dair işlemleri takip etmek ve maaşları düzenlemek ve ilgili değişiklikler bu şubenin sorumluluğundaydı. 2- Tedrisat Şubesi: İptidai okulların özet veya detaylı ders programlarının hazırlanması, bunlarla ilgili layihaların düzenlenmesi, ders kitaplarının seçilmesi ve dağıtılması, imtihan ve şahadetname hazırlıklarının yapılması ve kurumla ilgili her türlü istatistiğin hazırlanması. 3- Teftiş Şubesi; Adından da anlaşılacağı üzere şube, iptidai seviyedeki tüm teftiş işlerinin organizasyonunu yapmak, merkezle vilayet arasındaki teftiş rapor akışını düzenlemek ve bunları inceleyerek gerekli makamlara bunlara dayanarak görüş bildirmekle sorumlu tutulmuştu. 4- Hesabat Şubesi; Tüm iptidai okul birimlerinin hem eğitim hem de idare kadrolarının maaş cetvellerini hazırlamak ve genel masraflarla ilgili bütçe hazırlıklarında bilgilendirmede bulunmakla sorumlu kılınmıştı. 5- Teşkilat Şubesi: Okul inşaatı, mimari standartlarının belirlenmesi, okulların teçhizat ve kitap anlamında desteklenmesi ve son olarak nahiye okulları için yardım kampanyaları düzenleyerek bunların yerine ulaştırılması Teşkilat Şubesinin görevleri arasındaydı (Md. 7). Maarif bürokratları, Tedrisat-ı iptidai Dairesi'nin sorumluluklarını hafifletmek amacıyla "Tedrisat-ı iptidaiyye Encümeni" ve "Mebani-i tedrisiye Encümeni" isimli iki encümenin kurulmasını da kararlaştırmıştı (Md. 8).

Tedrisat-ı Tâliye Dairesi de işlevlerinin çokluğuna göre kendi içerisinde üç şubeye ayrılmıştı. 1- Teşkilat ve Tedrisat Şubesi; İdadi ve sultanilerin imparatorluk çapında çoğaltılması ve ıslahı gibi önemli görevleri üstlenen şube, bunların dışında; ders çizelgelerinin hazırlanması, eğitim ve öğretimi geliştirecek ve düzenleyecek kanun tasarılarının hazırlanması, vilayet müdürlerinden gelecek teftiş raporlarının incelenmesi ve parasız okutulacak öğrencilerin tespitiyle tüm öğrencilere verilecek diploma ve mükâfatların hazırlanmasından sorumlu tutulmuştu. 2- Memurin ve Muallimin Şubesi; İdadi ve sultani okullarındaki tüm

memur ve öğretmenlerin özlük haklarının kaydıyla sorumlu olan şube, bunların dışında mazuliyet ve emeklilik gibi işlemlerin takibiyle mükellef tutulmuştu. 3- Hesabat Şubesi; Adından da anlaşılacağı üzere şube, idadi ve sultanilerle ilgili her türlü masraf ve muhasebesini tutarken bütçe kalemlerini de gerekli düzenlemeler hakkında bilgilendirmekle sorumlu kılınmıştı (md. 9).

Maarif bürokratları Tedrisat-ı Âliye Dairesini de üç şubeden oluşturmuştu. 1- Birinci Şube; Darulfünun, fakültelerin, resmi ve özel yüksek okullarının personelinin denetim altında bulundurma ve yabancı ülkelere gönderilen öğrencilerle ilgili işlemleri takip etme gibi işlevler yüklenmişti. İkinci Şube; İlmi ve edebi kurumların idaresi ve gözetiminden sorumlu tutulurken, bunun yanında kendisine bağlanan kütüphanelerin idaresi ve yüksek eğitimle ilgili istatistiklerin hazırlanması gibi görevlerle de yükümlenmişti. Üçüncü Şube, bir yandan kendi grubuna giren tüm öğretmen ve memur kadrosunun özlük hakları ile sorumlu tutulurken, diğer taraftan kurumların muhasebesini yapmak ve bu anlamda bütçeyi yönlendirmekle sorumlu tutulmuştu (Md. 10).

Nizamname, Muhasebe Dairesini de iki şubeye ayırmıştı. Birinci Şube; nezaretin tüm hesap işleri ve borçlanma gibi önemli kararların alınmasından sorumlu tutulurken, İkinci Şube, merkez teşkilatının maaşlarının hazırlanması ve düzenli ödenmesi görevlerini üstlenmişti (Md. 11). Hariciye Nezareti'yle başlayan akıma ayak uyduran Maarifçiler merkez teşkilatında bir Kalem-i Mahsus İdaresi ihdas ederek merkez teşkilatının tüm tayin ve sicillerinin bu büro tarafından düzenlenmesini şart koşmuşlar ve büronun nazırın sekretarya işlerini göreceğini de kayıt altına almışlardı (Md. 12). Nizamname, özel kalemin ve her dairenin başında bir müdürün olacağını belirtirken, dairelerdeki tüm işlerden bu müdürleri sorumlu tutmuştu. Aynı şekilde her şubenin başında bir reis olacağını belirten nizamname, reise şubenin büyüklüğüne göre müdür-i sani veya mümeyyiz deneceğini de eklemişti. Kalem işlerinin eksiksizce yapılması için müdür ve mümeyyiz emrindeki memur ve kâtip sayısının doğru bir şekilde tespiti de nizamnamenin bir diğer şartıydı. Daire müdürleri ile müdür-i sanilik için ek ölçütler de getiren yeni düzenleme, söz konusu makam için en az beş yıllık öğretmenlik yapma şartı ararken müstahdemlerin bu düzenlemeden muaf tutulacağını da bildirmekteydi (Md. 14).

Nizamname, teftiş konusunda da bir takım yeni uygulamalara gitmişti. Her şeyden önce doğrudan nazıra bağlı müfettiş sayısını 12 olarak belirlenirken, bu müfettişlerin farklı disiplinlerden olacağını altı çizilmiş ve bu disiplinlere dair ayrıntılı açıklamalar yapmıştı. Din, Arapça, Türk dilleri, matematik, fen bilimleri, pedagoji, felsefe, beden eğitimi, mimarlık, tıp, tarih ve coğrafya ve son olarak yabancı diller müfettişlerin seçileceği alanları oluşturacaktı. Bunların dışında özel eğitime muhtaç öğrenciler için de bu alanda uzmanlık yapmış bir müfettişin görevlendirilmesi de alınan kararlar arasındaydı. Tıpkı kalem ricali gibi müfettişlikte de beş yıllık öğretmenlik yapma şartı aranacaktı (Md. 15).

Teftiş konusundaki hassasiyetlerini böylesi yüksek ölçütlerle ortaya koyan maarif bürokratları, en ayrıntılı düzenlemelerinden bir diğerini Meclis-i Kebir-i Maarif üzerine yapmıştı. Meclisi, daimi ve senevî olarak ikiye ayıran bürokratlar (Md. 16), Kısım-ı Daimi'nin şu üyelerden oluşacağını belirtmişti; Tedrisat müdürleri, maarif-i umumi müfettişleri, İstanbul vilayeti maarif ve sultani müdürleri, darül-muallimin müdürü, Darulfünun ve meclis-i muallimin reisleri ve şubelerinden seçilecek ikişer muallim. Kısım-ı Senevî Meclisi ise şu üyelerden oluşacaktı; Kısım-ı Daimi üyelerine ek olarak, vilayet maarif müdürlerinden on, mektebi sultani ve idadi müdür ve muallimlerinden beş, rüşdi ve iptidai okul müdürlerinden on, Darulfünun ve mekteb-i aliye muallimlerinden on, özel okul müdür ve muallimlerinden beş ve sayısı on ikiyi geçmeyecek şekilde dışardan çağrılacak eğitmenler (Md. 17). Yasalaşan metne göre, Kısım-ı Daimi Meclisi; Tedrisat Dairesince hazırlanan talimat ve ders cetvellerinin incelenmesi, kanun ve nizamlar hakkında görüş bildirilmesi, senelik toplanan Meclis-i Kebir-i Maarif'in gündeminin hazırlanması, memurlara kadro açılması veya şikâyet durumunda cezai yaptırımlara karar verilmesi gibi yetkilerle donatılırken (Md. 18) toplantılarını on beş günde bir yapması da kararlaştırılmıştı (Md. 19). Diğer taraftan Meclis-i Kebir-i Maarif'in kısım-ı senevîsi her yılın temmuz ayında nazırın başkanlığında toplanırken, toplantı süresi bir ay olarak belirlenmişti. Nazırın isteğine göre uzatılabilecek bu süre zarfında meclis üyeleri kısım-ı daimin hazırladığı gündem maddeleri üzerine mütalaada bulunurken, üyelerin tartışmaya açmak isteyeceği konular da oylamayla gündeme eklenebilecekti (Md. 20). Meclis-i Maarif'in kalem işlerini yürütmek üzere Tedrisat-ı Âliye Müdüriyeti'ne bağlı bir kalemi olacak ve bu kalem de bir mümeyyiz tarafından idare edilecekti (Md. 21).

Maarifçiler, özellikle iptidai okullardaki kitap kültürünü yükseltmek amacıyla farklı dillerden kitapların Türkçeye çevrilmesini için bir Telif ve Tercüme Heyeti oluştururken (Md. 22), okul ihtiyaçlarının karşılanması için bir "Levazım-ı Tedrisiyye Deposu"nu ihdas etmişlerdi (Md. 23). Maarif bürokratları yeni nizamnameden en fazla faydayı sağlamak adına hemen kurum içi atamalar gerçekleştirirken,⁸⁹ gazeteler nezaret içindeki bu hareketliliği günü gününe okuyucularına ulaştırmıştı.⁹⁰ Kanunun yayınlanmasının hemen ardından nezarete müracaat günleri ve randevu saatleriyle ilgili yeni bir düzenleme yapan nezaret yetkilileri,⁹¹ öğretmen seçim ve tayinleriyle ilgili olarak da ek

⁸⁹ *Tanin*, "Maarif Nezareti'nde", n. 1268, 24 Rebiülevvel 1330 – 29 Şubat 1327 – 13 Mart 1912.

⁹⁰ *Tanin* gazetesi yeni kalem personelinin isim listesini liste halinde yayınlarken nizamnameyi de özetleyerek vermişti: Bkz. *Tanin*, "Maarif Nezareti'nde teşkilat", n. 1271, 27 Rebiülevvel 1330 – 3 Mart 1328 – 16 Mart 1912.

⁹¹ Müracaat günleri olarak Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri belirlenmiş ve randevu saatleri de alafranga saate göre düzenlenerek sabah 10.00–12.00 saatleri arasına verilmişti. Bkz. *Tanin*, "Maarif Nezareti kabul saatleri", n. 1282, 8 Rebiülahir 1330 – 14 Mart 1328 – 27 Mart 1912.

düzenlemeler hazırlamışlardı.⁹² Kanunda belirtilen müfettişlerin tayini için bütçeye ek tahsisat koyduran maarif bürokratları,⁹³ kaza ve nahiye ünitelerinde Maarif Encümenleri'nin oluşturulması için taşra personelini teşvik edici genelgeler yayınlamıştı.⁹⁴ Emrullah Efendi söz konusu encümenler kanalıyla kırsal alanlarda eğitim reformu gerçekleştirmeyi düşünüyordu.

I. Dünya Savaşı Öncesinde Maarif Nezareti

1912 baharında yapılan erken seçim ülkeyi istikrara taşıyamamıştı. Askeri darbeyle Said Paşa'nın görevden el çektilmesi üzerine kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa kabineleri ve aynı yılın sonbaharında hiç beklenmeyen bir şekilde çıkan ve Rumeli'nin kaybına yol açan Balkan Savaşları zaten dar bir çevre tarafından desteklenen eğitimdeki reform çabalarını tamamen rafa kaldırmıştı. Top sesleri ve iktidar hevesleri arasında eğitimcilerin beklentileri başka bir bahara kalırken, maarif bürokratları teşkilatlarını düzenleme anlamında son hamleyi dünya savaşının hemen öncesinde yapma fırsatı yakalamıştı. Mahmut Şevket Paşa ve onun hemen sonrasında iktidara gelen Said Halim Paşa kabinelerinde görece bir istikrar dönemi yakalayan maarifçiler, nazır Mehmet Şükrü Bey'in başkanlığında eldeki tüm imkânları kullanarak nezaretin müzminleşmiş açmazlarına çözümler getirmeye çalışmışlardı. Bu bağlamda ele alınarak tadil edilen ve 31 Temmuz 1914 tarihinde yürürlüğe konulan "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname" yaklaşık iki yıl önce ilan edilen nizamnamenin daha rafine edilmiş bir şekliydi.⁹⁵

Maarifçiler kurumlarının işlevlerini yine "tedris ve terbiye" ile ilgili bütün eylemler ve kurumlar olarak yorumlarken, öncekinin aksine müze ve kütüphanelerden özellikle bahsetme ihtiyacı hissetmişti (Md. 1). Merkez teşkilatının hizmetlerini idari ve teftiş olarak ayırırken, öncekinden farklı olarak idari hizmetleri dokuz şube altında toplamıştı; 1- Tedrisat-ı İptidaiyye Dairesi 2- Tedrisat-ı Taliye Dairesi 3- Tedrisat-ı Âliye Dairesi 4- Muhasebe Dairesi 5- Telif ve Tercüme Dairesi 6- Hıfsızıhha-ı Mekteib Dairesi 7- İhsaiyyat Kalem-i 8- Levazım Kalem-i 9- Kalem-i Mahsus (Md. 5). Maarif bürokratları, önceki nizamnamede şöylesine değindikleri tercüme işleri ve sağlık konularına bu sefer merkezi bir değer atfedip bu konularla ilgili şubeler kurarken, söz konusu ünitelerin işlevlerini detaylı bir şekilde kaleme almıştı.

⁹² B.O.A. M.V. 166/71.

⁹³ No: 165- "Vilayat maarif umuruyla mekatibini teftiş zımında istihdam olunacak sekiz müfettiş maaşatı için 1328 maarif bütçesine zamimetten 264 000 gurusun sarfı hakkında kanun-ı muvakkat", *Düstur*, Tertib II, C. IV, s. 447.

⁹⁴ *Tanin*, "Maarif Encümenleri Teşkilatı", n. 1326, 23 Cemaziülevvel 1330 – 27 Nisan 1328 – 10 Mayıs 1912.

⁹⁵ No: 485- "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname", *Düstur*, Tertib II, C. VI, ss. 1036–1041.

Tedrisat-ı iptidaiyye ve taliye şubelerinde de benzer bir sadeleştirmeye giden maarifçiler (Md. 7, 8), “idari” hizmetlere eklenen ve genişletilen Telif ve Tercüme Dairesi, Hıfsızsıhha-ı Mekâtib Dairesi, İhsaiyyat Kalemî ve Levazım Kalemlerinin de işlevlerini, ayrı paragraflar açarak belirtmişti (Md. 10, 11, 12 ve 13). Kalem-i mahsus Dairesi’nin yeri ve işlevleri korunurken, kalem işlerine yardımcı olması için bir Evrak Odası teşkil edilmişti (Md. 14). Teftiş konusuna önceki kadar ayrıntılı açıklamalar hasretmese de yeni nizamname, bir müdür ve dört müfettişten oluşan “Heyet-i Teftişîye”nin ihdas edildiğini duyuruyordu (Md. 15, 19). Daire ve şube reislerinin donanımı ve seçilme şartlarında değişiklik yapmayan nizamname (Md. 16, 17), Telif ve Tercüme Kalemî personel sayısını da 15’e sabitlemişti (Md. 18).

Maarif bürokratlarının nizamname ile en büyük müdahaleyi Meclis-i Kebir-i Maarif dairesine yapmışlardı. Önceki nizamnamenin daimi ve senevî olarak ayrıldığı meclisin senevî şubesini ilga eden yeni nizamname, daimi meclisin üyelerini ağırlıklı olarak mekteb-i âliye personeli ve darülfünundan seçmiş (Md. 20), gündemini Tedrisat İdarelerinden gelecek dosyalara göre belirlemiş (Md. 21), buna karşı çalışma şeklinde ve zamanında önemli değişikliklere gitmemişti (Md. 22, 23 ve 24).

Temmuz nizamnamesini önceki nizamnameyle kesiştiren diğer bir benzerlikse, paylaştıkları kaderdi. Her iki nizamname de yayınlanmalarının hemen ertesinde patlayan savaşların gürültüleri altında kalmıştı. Her iki nizamname de içerik olarak nezareti bürokratik yapının köşe taşı noktasına çekme vaadi taşımaktaydı. Yetkilerin ayrıştırılması, görevlerin ayrıntılı şekilde tanımlanması, batılı hiyerarşi ve programların incelenmesi ve uygulanabilir olanların hemen hayata geçirilmesi söz konusu süreçte maarif bürokratlarının başarı hanesine kaydedilen en önemli kazanımlardı. Reformlar kısa dönemde tasarrufu değil harcama kalemlerini artıran modernizasyon planlarıdır. Meşrutiyet Bâb-ı âlî’si bu planlara tutkuyla sarıldı ve evini düzenlemeye çalıştı. Ancak elindeki imkânların yetersizliği, yüzyılın dönümünde hem imparatorluğun süresini hem de Türkiye Cumhuriyetine miras bırakacağı birikimi derinden etkiledi.

Sonuç

II. Meşrutiyet tarihi, 1908 Eylül’ünden itibaren büyük isyanların ve büyük savaşların tarihidir. Çıkan savaşlar ve bitmek bilmez isyanlar, bütçe musluklarının sürekli olarak Harbiye yönünde akıtılmasına neden olmuştu. Normal koşullarda dahi Harbiye bütçesinin 1/8’ini yakalayamayan Maarif bütçesi, savaş zamanlarında bu oranı dahi mumla arayacak bir noktaya gerilemişti. Rakamlar ve istatistikler mevcut gerçeği daha da trajik bir şekle büründürürken, İbrahim Hilmi’nin kıyaslamaları Maarif Nezareti’nin ilan-ı hürriyetten beri olmayacak hayallerin peşinde koştuğunu tüm çıplaklığıyla ortaya koymuştu. İmparatorluk 23.028.900 kişilik nüfusuna karşı ancak 21,5 milyon

franklık bir maarif bütçesi ayırırken, daha düne kadar Osmanlı hükümrânlığında bulunan 4.337.513 milyonluk Bulgaristan eğitime tam 24.916.349 frank ayırmaktaydı. Benzer şekilde diğer bir Balkan ülkesi Romanya 6.865.739 milyonluk nüfusuna karşı eğitime tam olarak 48.218.619 frank yatırarak erişilmesi güç bir başarıya imza atmıştı. Osmanlı sıkletinde değerlendirilebilecek 19.650.347 nüfuslu İspanya'nın bile maarif harcamaları 61.335.098 franktı. Önceki yıl Trablusgarb'a saldıran İtalyanların maarif harcamaları ise tamı tamına 128.484.973 franktı.⁹⁶

Rakamların ötesindeki asıl gerçek politik mücadelelerin her türlü reform teşebbüsünü en baştan gölgelemiş olmasıdır. Meşrutiyetin ilk yılında yaşanan yedi nazır değişikliği söz konusu zeminin kırılğanlığını oldukça açık şekilde göstermişti. 1908 Temmuzunda getirilen yeniliklerden yılsonunda vazgeçilmişti. Nezaret tasarruf tedbirleri çerçevesinde pek çok memuru emekliye ayırırken diğer tarafta eleman yokluğu nedeniyle işlerin aksamasına tanıklık etmişti. 1911 yılında çıkan bir gazete haberi, evrak odasında senelerden beri işlem görmeyi bekleyen dosyaların varlığına ve her geçen gün bunların daha da arttığına dikkat çekmişti. Personel eksikliği nedeniyle başkentteki kütüphaneler kapalı tutulurken hükümet eylem planlarında vilayetlere maarif müdürlerinin atanması hedef olarak göstermekteydi. Vilayetlerdeki eğitim ihtiyaçlarına kaynak bulunması için yine vilayetlerdeki resmi kadro ve kurumların kapatılması tavsiye ediliyordu. İmparatorluktaki okuma-yazma oranları dünya devletlerinin hayli uzağındaydı ve devletin hala oturmuş bir öğretmen yetiştirme politikası bulunmuyordu. Kadro eksiklikleri, eğitim anlayışlarının her nazırlarla değişmesi, siyasi ihtirasların kurumsal istikrarsızlığı teşvik etmesi ve maarif bütçesinin her geçen yıl kısılmasına rağmen kuruma bir teşkilat nizamnamesinin kazandırılması belki de Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli kazanımı olmuştur. 1912 ve 1914 yıllarında çıkarılan yasalarla nezaret, teşkilatlanma yönünde önemli bir adım atarken memurlarına daha güvenli bir iş hayatının oluşacağına dair güvence vermiştir. Söz konusu yasalarla kurumdaki en küçük kalemin işlevi tanımlanırken memurlarının özlük haklarıyla ilgili bağlayıcı hükümler getirmişti. Yasa aynı zamanda maarif bürokratlarının belki de en kalıcı eylemlerinden biri olarak göze çarpmıştır.

İlan-ı hürriyetle beraber gözler önüne serilen tablo, maarif bürokratlarının daha işin başında yel değirmenlerine karşı mücadele ettiklerini göstermektedir. Yine de onları saf idealistler olarak değerlendirmek de doğru değildir. Hazırladıkları okul müfredatlarından, Avrupa'ya gönderdikleri öğrencilere, okul imar çalışmalarından kırsal alanları eğitimle tanıştırma projelerine kadar imparatorluk sorunlarının hayli farkında olan kişilerdi. Aşırı politize olan siyasi ve toplumsal yapı ile her geçen gün kötüye giden ekonomik sorunlara karşı

⁹⁶ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i ilmiyemiz*, Kitabhane-i islam ve askeri, Der-saadet, 1329, ss. 24–25.

kurumlaşma adına önemli yenilikler gerçekleştirdiler. Bir yere kadar bu projeleri için Jön Türklerden önemli destekler de görmüşlerdi. Jön Türk düşüncesinde okul, eğitim, bilim farklı çağrışımlar yaratan kilit kavramlardı. Muhalefet yıllarının kurtuluş formüllerini neredeyse tamamen bu elementlerden hazırlayan Jön Türkler, iktidarı ellerine geçirdikleri zaman karşılına çıkan her güçlükte siyasi istikballerini kurtarmak adına daha fazla militer kesimlere yakınlaşmış ve bunun sonucunda kaybeden, tüm kurumları ile birlikte maarif olmuştu. Eğitim tarihinin kurumsal açıdan değerlendirilmesinin henüz başındayız. Ancak bu araştırmaların çoğalmasa iledir ki, gerek cumhuriyete tevarüs eden miras, gerekse günümüzde dahi bir türlü aşılamayan sorunlar hakkında daha geniş boyutlu yorumlar yapma imkânı bulunacaktır.

Kaynakça

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

Maarif İradeleri (İ. Maarif): İ. Maarif 1326B 7; İ. Maarif 1326Ş 3; İ. Maarif 1326Z 2.

Maarif Varaka (MF. VRK): MF. VRK. 27/133; MF. VRK. 27/59; MF. VRK. 27/60; MF. VRK. 28/91; MF. VRK. 27/89; MF. VRK. 28/20; MF. VRK. 29/43; MF. VRK. 29/68; MF. VRK. 29/69.

Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.): M.V. 166/71; M.V. 122 /32.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (M.M.Z.C.)

Düstur, II. Tertib

GAZETELER

Tanin, İkdâm, Sabah, Mirat-ı Maarif, Salname-i servet-i fûnun.

İNCELEMELER

Alkan, Mehmet Ö. (2004), “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul.

Akyüz, Yahya (1981), “Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler”, *Belleten*, 45, ss. 205–213.

Demiryürek, Mehmet (2003), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi 1853-1925*, Phoenix Yay., Ankara

Emrullah Efendi, (1330), *Osmanlı İttihad ve Terakki Fırkasının 1327 Senesi 4. Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programa Dair İzahnâme*, Konstantiniye.

Ergün, Mustafa (1996), *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri 1900–1914*, Ocak Yayınları, Ankara

Ergin, Osman Nuri (1977), *Türkiye Maarif Tarihi*, C. III-IV, Eser Matbaası, İstanbul.

Fortna, Benjamin C. (2005), *Mekteb-i Hümayûn – Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi’nde İslam, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kansu, N. A. (1932), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul, 2. Kitap.

Koçer, H. A. (1991), *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)*, İstanbul.

Ortaylı, İlber, (1996), “Maarifin Son 150 Yıldaki Serencamı”, *Yeni Türkiye*, No. 7.

Sakaoğlu, Necdet (1991), *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Sarıyıldız, Güliden (2002), “Osmanlı Devleti’nde Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklam”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, Bahar 2002, ss. 17–30.
- Somel, Selçuk Akşin (2001), *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*, Leiden-Boston-Köln, Brill.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz*, Kitabhane-i islam ve askeri, Der-saadet, 1329
- Uyanık, E. (2000), *II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki’nin Eğitim Politikası ve İzmir*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).